

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська

СКЛАДНІ УСКЛАДНЕНІ РЕЧЕННЯ

Теоретично-практичний блок

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

ЧЕРНІВЦІ
„Рута”
2003

ББК 81.411.1 – 923.2

Г 936

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-2 від 02.01.2003 р.)

Рецензенти: **М. І. Голянич**, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Прикарпатського університету імені Василя Стефаника;

С. В. Ломакович, доктор філологічних наук, професор, завідувач українознавства Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Гуйванюк Н. В., Кульбабська О. В.

Г 936   Складні ускладнені речення: Теоретично-практичний блок : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська. – Чернівці : Рута, 2003. – 145 с.

ISBN 966-568-536-8

У теоретичній частині посібника з'ясовано закономірності будови і функціонування різних типів складних речень ускладненої структури, окреслено сутність поняття „структурно-семантичне ускладнення складних речень”, узагальнено їхні специфічні особливості ускладнених складних речень, запропоновано їх класифікацію.

Практичний блок містить різні типи аудиторних занять репродуктивного і творчого характеру, схеми та зразки синтаксичного розбору, тестові завдання, рекомендовану літературу.

Для студентів філологічних факультетів університетів.

ББК 81.411.1 – 923.2

ISBN 966-568-536-8

© Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська, 2003
© Видавництво „Рута”, Чернівського національного університету, 2003

З М І С Т

Вступні зауваги	4
I. З історії появи та розвитку складних синтаксичних конструкцій	6
II. Поняття про структурно-семантичне ускладнення складних речень	9
III. Критерії виділення складних ускладнених речень як окремих синтаксичних одиниць	16
IV. Класифікація складних речень ускладненої структури	19
V. Складні ускладнені речення з одним видом синтаксичного зв'язку:	
1. Ускладнені складносурядні речення.....	21
2. Ускладнені складнопідрядні речення.....	22
3. Ускладнені безсполучникові речення.....	36
VI. Ускладнені складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку:	
1. Складні ускладнені речення із сурядним та підрядним зв'язками	38
2. Складні ускладнені речення із сурядним та безсполучниковим зв'язками	42
3. Складні ускладнені речення з підрядним та безсполучниковим зв'язками.....	43
4. Складні ускладнені речення із сурядним, підрядним та безсполучниковим зв'язками.....	45
VII. Період як різновид ускладненого складного речення	46
VIII. Запитання для самоконтролю	52
IX. Схеми та зразки синтаксичного розбору складних синтаксичних конструкцій (ускладнених складних речень).....	54
X. Практичне заняття № 1. „Складні ускладнені речення з одним видом синтаксичного зв'язку”.....	77
XI. Практичне заняття № 2. „Складні ускладнені речення з різними видами синтаксичного зв'язку”.....	87
XII. Лабораторне заняття № 1. „Складні ускладнені речення” ..	101
XIII. „Лабораторне заняття № 2. Тестові завдання до теми „Складні ускладнені речення”	111
XIV. Література	142

Вступні зауваги

Складність проблеми про багатокомпонентні поліпредикативні структури зумовлена різними підходами вчених до тлумачення вихідних структур – так званих елементарних складних речень (складносурядних, складнопідрядних та безсполучникових), різними їх класифікаціями в шкільних та вузівських граматиках. Аналіз „складних багатокомпонентних речень”, або „складних синтаксичних конструкцій” у підручниках і посібниках надзвичайно лаконічний, неповний і не відзначається логічністю й завершеністю. У плані ж складності синтаксичного аналізу саме ці речення становлять певні труднощі, їх найчастіше пропонують для розбору в екзаменаційних білетах, у конкурсних та олімпіадних завданнях.

Уважаємо, що це питання вимагає особливої уваги, по-перше, тому, що ускладнені складні речення надзвичайно поширені в усному й писемному мовленні; по-друге, тому, що варто уважніше вивчити й урахувати всі ті напрацювання мовознавців у галузі синтаксису складного речення, які з’явилися останнім часом, щоб учення про ускладнені складні речення набуло стрункості й повноти.

Важливо констатувати, що дослідники дійшли важливого висновку про особливий статус складних багатокомпонентних речень як самостійних синтаксичних одиниць, позначених специфікою структури та семантики, що завершують формування найвищого рівня синтаксичних одиниць у граматичній системі української мови, а не становлять складних контамінацій простих речень.

Мета нашого дослідження – окреслити сутність поняття „структурно-семантичне ускладнення складних речень”, з’ясувати закономірності будови й функціонування різних типів складних речень ускладненої структури, узагальнити їхні специфічні особливості та запропонувати класифікацію.

Складні багатокомпонентні речення визначають по-різному:

- *розгорнені складні речення* (Ю. Шерех) [37];
- *ускладнені складні речення* (Г. Ф. Гаврилова) [6];
- *складні речення ускладненого типу* (М. В. Симулик) [29];
- *складні речення ускладненої будови* (М. У. Каранська) [15];

- *багатокомпонентні складні речення* (Г. Ф. Калашникова, К. Ф. Шулъжук) [14; 39];
- *багаточленні складні речення* (Б. М. Кулик) [20];
- *складні синтаксичні конструкції* (В. І. Кононенко) [18];
- *складні поліпредикативні речення* (А. М. Стрільська, Г. П. Уханов) [32; 36];
- *багатоскладні речення* (О. В. Падучева) [24] та ін.

Переконані, що зазначені вище терміни є синонімічними, оскільки вони (кожен по-своєму) відображають окрему особливість цих структур. Термін „ускладнені складні речення” вважаємо найбільш вдалим, оскільки він найточніше відбиває сутність поняття; окрім того, як ми знаємо, у граматичній традиції уже усталилося поняття „просте ускладнене речення”, так само пов’язане з механізмом ускладнення структури і семантики монопредикативних (простих) речень.

Навчальний посібник призначено студентам філологічних факультетів вишів, які матимуть змогу ознайомитися з різними типами класифікацій складних речень ускладненої структури, а також навчитися розрізняти типи складних синтаксичних конструкцій на практиці. У посібнику подано різні типи аудиторних завдань, зокрема два практичних заняття „Складні ускладнені речення з одним видом синтаксичного зв’язку” та „Складні ускладнені речення з різними видами синтаксичного зв’язку”; лабораторні заняття „Складні ускладнені речення” і „Тестові завдання”.

Для практичних занять подано рекомендовану літературу та запропоновано систему завдань репродуктивного і творчого характеру.

І. З історії появи та розвитку складних синтаксичних конструкцій

Складні речення, до складу яких входять три і більше предикативних частин, посідають центральне місце в системі складних речень.

Складні речення, що охоплюють дві предикативні частини, поєднані сурядним чи підрядним, сполучниковим чи безсполучниковим зв'язками, називають **елементарними складними реченнями**. Проте в реальному мовленні частіше вживають складні речення, до складу яких входять три і більше предикативних частин, поєднані сполучниковим та безсполучниковим зв'язками в найрізноманітніших комбінаціях.

Ускладнені складні речення з'явилися дуже давно. Їх зафіксовано в найдавніших писемних пам'ятках Київської Русі, в українських грамотах XIV ст. Проте, як уважають мовознавці, особливо активно почали використовувалися складні синтаксичні конструкції в XVII ст., у період формування української граматичної системи речень на національній основі.

Загальновизнаним у наш час є твердження, що розвиток синтаксису йшов від простого речення до складного. Питання ж про способи утворення складних речень, як також про первинність і вторинність їх появи належить до дискусійних. Усе, що відбувається у мові, – зазначав О. О. Потебня, – „може бути зрозуміле лише як наслідок ускладнення думки” [27, с. 83]. Учений накреслив два шляхи розвитку складного речення: 1) з'єднання двох простих речень за допомогою сурядності, із чого потім постала підрядність; 2) розвиток складнопідрядного речення на основі простих речень, ускладнених дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, відокремленими прикладками тощо [28, с. 203–317]. О. О. Потебня уявляв собі механізм появи складних речень у такий спосіб: „Спочатку прості речення слідують одне за одним так, що формальні відношення між ними зовсім не усвідомлюються і не позначаються” [28, с. 6]. Погляди мовознавця на розвиток складного речення від паратаксису до гіпотаксису лягли в основу подальшої розпрацювання питань складного речення.

Складні синтаксичні конструкції – це продукт історичного розвитку мови: від складних безсполучникових поєднань до

сполучникових утворень, серед яких виокремилися сполучникові складносурядні та складнопідрядні речення з розгорнутою системою сполучних засобів зв'язку. Ускладнені складні речення постали на високому ступеню розвитку мови й мислення. Структурно-семантичне ускладнення речень пов'язане з вираженням складних думок, з ускладненням й аналітичністю людського мислення.

Щоправда, К. Ф. Шульжук, дослідник багатокомпонентних речень сучасної української мови, уважає, що „не слід думати, нібито з розвитком мислення структура речення все більше ускладнюється. Разом з деяким ускладненням будови речення відбувається і його ущільнення за рахунок передачі того самого змісту кількома реченнями тощо” [41, с. 46].

За змістом складні синтаксичні конструкції наближаються до надфразних єдностей, тобто сполучень речень, об'єднаних спільною темою. Окремі багатокомпонентні речення сягають до тридцяти і більше предикативних частин, як-от, наприклад, речення з творів П. Загребельного:

Дві колісничі, одна запряжена четвіркою коней білих, друга з кіньми перськими у яблуках, мчали серед куряви, серед божевільного крику сотні тисяч горлянок, уздовж мармурових трибун, побіля статуй і скульптурних груп, встановлених по подовженій осі іподрому; візничі, розставивши ноги, залякнувши в напруженні, чимдуж натягували віжки перед обеліском Феодосія, що значив місце повороту, вони знали, що треба будь-що притишити шалений розбіг коней, вміло завернути майже на місці, щоб потім знову мчати по прямій, але в зворотному напрямку, просто до центру іподрому, до імператорської кафисми, але буде ще один поворот – і знов шалена гонитва по прямій, і ще один заворот, і так двадцять три кола – сімдесят дві стадії, а тоді кінець, мета і або ж вінець переможця, або ж ганьба переможеного, і сто тисяч розпалених, одурілих від крику константинопольців теж знали те саме, а ще вважали, що під обеліском Феодосія чаклує нечиста сила, і галасували ще нестримніше, і від того ревіння коні шаліли ще дужче, звірили, візничі вдіяти з ними нічого не могли, колісничі летіли, мов камінь з праці, стримати їх уже не могло нічого, труби герольдів оголошували про кожне чергове коло, вони звучали, мов звук страшного суду, той поворотний стовп мав стати кінцем бо-

жевільних гонів, жахливою катастрофою, розбиттям, розтрощенням, смертю; колісниці мчали поряд, ні та, ні друга не могли вирватися наперед бодай на лікоть, катастрофа здавалася неминучою, іподром ревів од захвату й передчуття прекрасної загибелі візничих і їхніх коней, білих арабських і перських у яблуках; імператор теж піддався всезагальному шалові, обличчя йому взялося червоними випіками, урочисті шати розхристалися, слини, ще мить, ще півмиті, ще невловимість – і тоді колісниця, запряжена четвіркою білих коней імператорської чистої-пречистої масті, якимсь незбагненим вистрибом опинилася трохи попереду тої четвірки, в яблуках, і першою обігнула страшний стовп, забираючи собі весь простір, який там був, а другій колісниці не лишилися й клаття вільного місця, вона опинилася поміж першою колісницею і стовпом, перша колісниця вимальовувала розлоге, запаморочливе коло, немов падаюче небесне тіло в своєму останньому світінні, а друга ввергалася в мертву зону того кола, їй не лишилися простору, не було для неї місця, перські в яблуках коні сахнулися від коней білої імператорської масті, колісниця зачепилася колесом за стовп, перехнябилася, візничий ще тримався в тому неймовірному нахилові до земної поверхні, він прокреслив своїм тілом смертельну дугу, колесо серед ревища, тріску й реготу відірвалося, коні потягли колісницю на одному колесі, потягли її перевернутою, плазом, потягли візничого, який теж упав і вилетів з колісниці, але ще тримався за віжки, колісниця розламувалася на лету, з неї летіло залізо й дерево, візничого било об землю, било уламками, але він ще не випускав віжок, перські в яблуках коні, немов одержимі демонами, розтелесовано кидалися то в один бік, то в другий, вони вже й не бігли вперед, а заповзалися, здавалося, дотроцциту рештки колісниці й позбутися впертого візничого, їм це зайняло небагато часу, вони звільнилися і тоді, враз заспокоївшись, потрюхикали собі слідом за кінями білими, які вже долітали до мети під тріумфуюче стогнання іподрому.

II. Поняття про структурно-семантичне ускладнення складних речень

У курсах синтаксису складного речення зазвичай увагу зосереджено на реченнях, так би мовити, класичного зразка – таких, що складаються здебільшого з двох предикативних частин, поєднаних в одне структурне, семантичне й інтонаційне ціле сполучниковим чи безсполучниковим зв'язком на основі граматичної рівнозначності або граматичної підпорядкованості однієї частини іншій. У зв'язку з цим складні речення і поділяють на сполучникові (складносурядні та складнопідрядні) і безсполучникові.

Проте в мовленні частіше функціонують **складні синтаксичні конструкції**, тобто такі *поліпредикативні комплексні структури, до яких входить три і більше предикативних частини, поєднаних між собою сполучниковим та безсполучниковим зв'язком в єдине структурне смислове й інтонаційне ціле*. Відразу зазначимо, що в самій природі складних речень закладено „здатність ускладнюватися новими предикативними одиницями і бути зручними для сприйняття”. Зокрема, так уважає Г. Ф. Калашникова, дослідниця багатокomпонентних складних речень російської мови [14, с. 4].

Питання про *межі розгортання* синтаксичних структур у зв'язку з *об'єктом інформації* так само достатньо не з'ясовано. Воно пов'язане з теорією мовленнєвої діяльності, як також із теорією інформації та з пошуками оптимальних умов для передавання різних типів повідомлень, описів, розмірковувань тощо [див. про це: 43, с. 136–152; 44, с. 163–178].

Отже, ускладнені складні речення є певним здобутком розвитку сучасної синтаксичної системи української мови. Складне речення як комунікативна одиниця в мовленні набуло структурного і семантичного ускладнення „шляхом подальшої взаємодії з простими реченнями і завдяки встановленню взаємовідношень, взаємозв'язків, взаємопроникнення між складносурядними, складнопідрядними і безсполучниковими складними реченнями, їх типами, видами і різновидами” [15, с. 269]. І хоч у мовленні ці структури функціонують дуже широко, в українському мовознавстві вони залишаються досі малодослідженими.

Остаточно не з'ясоване і питання про структурно-семантичне ускладнення складних речень. У мовознавчій науці відомі різні погляди на поняття „ускладнення складного речення”. Б. М. Кулик, наприклад, у „Курсі сучасної української мови” (1948) до таких речень зараховував лише структури із сурядністю та підрядністю. „У складному реченні, – писав він, – складнопідрядні і складносурядні речення, комбінуючись, об’єднуються в одне синтаксичне більш складне ціле” [19, с. 317]. Більшість учених сходяться на тому, що складним багатоконпонентним („розгорненим”, „ускладненим”) реченням є речення з різними типами зв’язку (асиндетоном, паратаксою та гіпотаксою), тобто речення, які складаються більше ніж з двох предикативних одиниць [див., напр.: 36, с. 120].

Питання про структурно-семантичне ускладнення складного речення по-новому розглянуто з урахуванням напрацювань у галузі семантичного синтаксису. Поняття семантичної структури складного речення і поняття семантичної структури простого речення – не ідентичні. Якщо просте речення виражає одну семантичну пропозицію (відношення повідомлюваного до дійсності), то в складному реченні, крім пропозицій предикативних частин (більшою чи меншою мірою взаємопов’язаних між собою), наявні пропозиції на основі семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, що їх виражають сполучниковий чи безсполучниковий синтаксичний зв’язки. Дослідники сходяться на думці, що семантику складного речення не можна розглядати як „суму значень” їх частин, що важливу роль при цьому відіграє характер семантико-синтаксичних відношень, диференційований (сполучниковий) чи недиференційований (безсполучниковий) тип зв’язку.

Дещо розмите і саме поняття „багатоконпонентного речення”, його співвідношення з поняттями „складне речення”, „граматичне речення”, „надфразна єдність” тощо. Багатоконпонентне речення тлумачать то як єдине семантико-граматичне й інтонаційне ціле („від крапки до крапки”), то як текстове поєднання речень, об’єднаних темою (наприклад, К. Ф. Шульжук у монографії „Складні багатоконпонентні речення в українській мові” наводить і такі приклади: *І витягує окуляри. На стіл кладе. Хоч і знає, що я окулярів не ношу* (І. Сочивець) [див.: 42, с. 63].

М. У. Каранська так само пропонує не зовсім чітке визначення складного речення ускладненої будови: „Ускладненим називається речення, що утворилося з трьох і більше простих компонентів, з простого і складного (модель складного речення) компонента, з простих і складних компонентів, зі складних компонентів, а також з участю складних компонентів ускладненої будови, бо ускладнені складні речення беруть участь у творенні ускладнених речень складнішої будови” [15, с. 269].

Серед ілюстрацій складних речень ускладненої будови дослідниця наводить і складні багатоконпонентні речення („від крапки до крапки”), і текстові поєднання речень (назразок: „*Цілую в руку вас... Прощайте... умерло все... любов і гнів*” (Олександр Олесь) [15, с. 279].

Останнім часом учені все частіше почали протиставляти поняття „**елементарне складне речення**” і „**неелементарне складне речення**”. І. Р. Вихованець в основу виділення неелементарних складних речень кладе кількісний критерій. „Коли складне речення включає три або більше предикативних частин, – зазначає дослідник, – то воно стає ускладненою складною конструкцією” [3, с. 36–37].

Ведучи мову про „статус так званих складних речень ускладненого типу”, А. П. Загнітко наводить висловлювання чеських дослідників Л. Двонча та Й. Грбачека, які пропонують у визначенні ускладнених складних речень як синтаксичних утворень уважати провідним суто синтаксичний критерій, оскільки „кількісний критерій не відображає сутності самого речення”, хоч може виступати домінувальним. А. П. Загнітко вважає більш доцільним „розглядати ускладнення структури лише на тлі визначальних сполучникових типів зв’язку – сурядності або підрядності” [13, с. 334].

Елементарні складні речення – двочастинні поліпредикативні структури, поєднані сполучниковим (сурядним, підрядним) чи безсполучниковим зв’язком. Винятком є хіба що складносурядні та складні безсполучникові речення відкритої структури, які нагадують перелік сурядних словоформ, що становлять незамкнений ряд, виражаючи єднальні відношення одночасності, як також і часової послідовності (наприклад: *І сніги потекли-потекли ручаями дзвінками, І збудилась зі сну заколисана снігом земля, І до сонця тягнувся первоцвіт пелюстками*

тонкими, *І гойдалась весна на стрімкому крилі журавля* (С. Заєць); *Тяжких дерев стривожені ряди Загомоніли раптом, затремтіли, І довгі трави стебла похилили, І покотилася недобра вість, І змовкло все* (М. Рильський). Неускладненими вважаємо і складносурядні речення, що передають розділові відношення (чергування подій), як-от: *То вітерець дихне по ниві, То коник в житі засюрчить, То радісно бджола з добутком, злетівши з квітки, задзижчить* (Л. Глібов); *Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара, або пролітала пташина, або ширяв над річкою шуліка, зірким оком вишукуючи здобич* (А. Шиян). Проте в реченні „*І колишеться м'ята, і тремтить далина, і доріг тих багато, а вітчизна – одна*” (А. Малишко) спостерігаємо не лише семантичне, але й структурне ускладнення. Це складносурядне речення ускладненої будови, складається з чотирьох предикативних частин відкритої і закритої структури, що передають різні типи відношень – єднальні та протиставні.

Однотипність синтаксичного зв'язку і семантичних відношень, що їх репрезентують складні речення, на нашу думку, не порушує їх „елементарності”, не ускладнює їх ні з боку структури, ні з боку семантики, як-от: 1) **єднальні відношення:** *Ні їсться, ні п'ється, ні серце не б'ється* (Т. Шевченко); *Так, мабуть, і в часи Бояна Квітчалася пора весняна, І накрапали молоді дощі, І хмари насувалися з Тараці, І яструби за обрій углибали, І дзвінко озивалися цимбали, І в пралісах озера голубі вглядалися в небесну дивну ясність* (В. Мисик); *Трава зеленіє, льон синіє, гречка пахне, пшениця жовтіє* (Л. Глібов); *Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море, хто наше золото-серебро плугами кривди переоре, хто серця чистого добро злобою чорною поборе?* (М. Рильський); 2) **розділові відношення:** *Чи щось сказати хоче, чи так душа болить, чи розгнівалася на когось, чи все разом бентежить в її вразливій натурі* (М. Шумило); *То хлюпає дощ, то сіється мжичка, то клубочиться туман* (Я. Гримайло).

Проте поєднання кількох семантичних різновидів відношень (наприклад, єднальних і розділових), хоч і не порушує відкритості структури, все-таки ускладнює такі речення семантично, пор.: *То хмарка набіжить, і бризне дощ краплистий... то сонце вигляне яскраво-променисте, то знов сховається, і знову дощ і тіль* (М. Рильський). Так само і в реченні „*І колишеться м'ята,*

І тремтить далина, І доріг тих багато, А вітчизна одна” (А. Малишко) – спостерігаємо не лише семантичне ускладнення (передавання єднальних та протиставних відношень), але й структурне ускладнення (поєднання відкритої і закритої структури складносурядного речення).

Семантичне ускладнення можливе навіть за умови неоднотипних єднальних відношень (за відкритої структури одночасності і часової послідовності подій; за закритої структури – відношень єднально-поширювальних, єднально-протиставних та ін.). Наприклад: *І щось відмирає, і час заколисує рани, і все ж таки щось не вмира* (Б. Олійник); *Ти глянула поглядом владним, безжалісна музо, і серце моє затремтіло, і пісня моя залунала...* (Леся Українка); *Ще пам’ятає Львів, ще згадає Острог друкарні першої таблиці та верстати – там Федоров з „Апостолом”, як Бог, там починає від книжок світати* (Д. Павличко).

Проблема моделювання синтаксичних структур, якої торкається Ю. Коваленко [16, с. 72–76], так само достатньо не висвітлена в синтаксичній науці. Найкраще розроблені моделі складних багатоконпонентних речень, на нашу думку, у докторській дисертації К. Ф. Шульжука, у якій автор намагається встановити формально-граматичні моделі ускладнених структур з урахуванням взаємодії семантичного і синтаксичного аспектів, виділяє центральні і периферійні моделі, центральні і периферійні семантико-синтаксичні відношення [42, с. 2].

Взаємозв’язок структури і семантики складних речень як цілісних граматичних одиниць формують передусім синтаксичні відношення кожної предикативної частини (предикативна частина, як відомо, позбавлена самостійної комунікативної функції і окремого інтонаційного оформлення, а існує лише в рамках складного речення), а також синтаксичні відношення між предикативними частинами, формальним виразником яких є функтив – сполучний засіб (сполучник чи сполучне слово) та інтонація – досить важливий фактор оформлення семантико-синтаксичних (недиференційованих) відношень у складних безсполучникових поєднаннях предикативних частин.

Будь-яка синтаксична структура передбачає зв’язність і цілісність її елементів **сіткою відношень**, які на формально-синтаксичному рівні визначають як *єднальні, розділові, протиставні, градаційні, пояснювальні, з’ясувальні (об’єктні), атри-*

бутивні, темпоральні, зумовленості (причини, умови, допусту, мети, наслідку) тощо. Характер семантико-синтаксичних відношень у складному реченні впливає на відкритість / закритість, гнучкість / негнучкість, розчленованість / нерозчленованість структури складних речень.

Визначальним для типів структури складних речень вважаємо поділ на відкриті й закриті структури, що охоплює всі відомі різновиди сполучникових і безсполучникових складних речень. Усі складнопідрядні речення характеризуються закритістю структури, оскільки головна і підрядна частини перебувають у відношеннях граматичної залежності однієї від іншої. Що ж до складносурядних і складних безсполучникових речень, то вони можуть мати як відкриту структуру (з однотипним ланцюжком предикативних частин, який можна продовжувати) або ж закриту структуру, подібну до структури складнопідрядних речень (порівняймо, наприклад, умово-результативні, причиново-результативні, пояснювальні та інші відношення, які простежуються в усіх типах складних речень – складнопідрядних, складносурядних і складних безсполучникових): *Кораблі набрали повного ходу – небезпечне місце треба було обминути якнайшвидше* (Д. Ткач) – складне безсполучникове речення закритої структури (відношення обґрунтування, пояснення; *Небезпечне місце треба було обминути якнайшвидше – і кораблі набрали повного ходу* – складносурядне речення закритої структури з єднально-причиново-результативними відношеннями (відношеннями обґрунтування, пояснення). *Кораблі набрали повного ходу, тому що небезпечне місце треба було обминути якнайшвидше* – складнопідрядне речення з підрядною частиною причини (відношення обґрунтування, що зумовлює дію головної частини).

Формально-семантичні співвідношення між наведеними реченнями засвідчують їх взаємозамінність і номінативно-функціональну рівнозначність (корелативність) при збереженні відтінків значення (як синтаксичних синонімів) [див.: 10]. Тому в ході аналізу синтаксичної природи ускладнених складних речень потрібно враховувати, на нашу думку, передусім *однотипність / різнотипність* семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами та характер структури (*відкритість / закритість*). Якщо зберігається відкритість структури у багатокомпонентному складносурядному чи безсполучниковому

реченні й однотипність семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, то таке складне речення (сполучникове складносурядне чи безсполучникове), навіть за умови наявності трьох і більше предикативних частин, не варто вважати ускладненим. Порівняймо:

- складносурядне речення відкритої структури: *Дніпро неспокійно шумить і реве, і хвиля берег мис, і мла стоїть від землі до неба, глухого, беззоряного* (О. Довженко);

- безсполучникове складне речення відкритої структури з єднальними відношеннями одночасності чи часової послідовності подій: *На білу гречку впали роси, Веселі бджоли одгули, Замовкло поле стоголосе В обіймах золотої мли!* (М. Рильський); *Цвіт бузковий лащитья до вікон, на подвір'ї пахне рутам'ята, мабуть, буде кликати довіку мандрівниче серце рідна хата* (Т. Севернюк).

На особливість структури складносурядних речень з єднальними відношеннями поєднувати більше, ніж дві складові частини, вказує А. П. Грищенко у монографії „Складносурядне речення в сучасній літературній мові”. Кількість їх „може збільшуватись у разі потреби за рахунок приєднання інших складових частин, які подають нові відомості про відповідну картину об'єктивної дійсності” [9, с. 37].

Неускладненими щодо структури можна вважати і складносурядні речення з розділовими відношеннями, зміст яких „полягає у взаємовиключенні фактів, але з чітким додатковим відтінком значення: поєднані складові частини виражають дві (або більше) можливості, з яких у даній ситуації, щодо іншої можливої дії, може здійснюватися будь-яка” [9, с. 138]. Напр.: *Чи щось сказати хоче, чи так душа болить, чи розгнівалась на когось, чи все разом бентежитья в її вразливій натурі* (М. Шумило).

Розділові сполучники в складносурядних реченнях реалізують два різновиди розділових відношень: 1) взаємовиключення – перелік подій чи явищ, що взаємно виключаються (*або ... або...; чи... чи...; не то... не то...*), та 2) чергування – перелік подій чи явищ, які чергуються, змінюють одні одних, відбуваються по черзі (*то...то..., чи то... чи то...*). Безперечно, утворюють незамкнений ряд з трьох і більше предикативних одиниць, поєднаних розділовими сполучниками, частіше речення зі значенням чергування подій, як-от: *То іволга у пісні їх дзвенить, То хлопчик,*

кличучи, свистить, *То соловейко розсипає трелі, То колесо намазане скрипить* (М. Рильський). Проте поєднання розділових відношень з єднальними ми розглядаємо як факт структурно-семантичного ускладнення складносурядного речення, тобто вважаємо таке речення багатоконпонентним (складносурядним реченням ускладненої структури).

Отже, поняття структурно-семантичного ускладнення складних речень є явищем суто синтаксичним. Воно пов'язане передусім з ускладненістю граматичних зв'язків між предикативними частинами складних речень, що призводить до видозміни їх структури. В ускладнених складних реченнях наявні складні дериваційні стосунки між первинними та вторинними структурами.

III. Критерії виділення складних ускладнених речень як окремого типу синтаксичних одиниць

Для кваліфікації складних ускладнених речень учені висувають різні критерії, зокрема, основним проголошують **кількісний принцип** (три і більше предикативних одиниці). Таке речення протиставляється елементарному складному реченню, до складу якого входять дві предикативні частини, поєднані сполучниковим (сурядним чи підрядним) та безсполучниковим зв'язком.

Цього принципу дотримується більшість мовознавців, в тому числі й К. Ф. Шульжук, автор багатьох праць із цього питання. Проте кількісний показник, на нашу думку, не може бути достатнім.

Наступним критерієм виділення складних ускладнених речень як окремої синтаксичної одиниці є **багатомірність розчленування** їх на менші одиниці, серед яких обов'язково наявне одне чи декілька складних, які можуть ускладнюватися.

Порівняймо: *Не рад явір хилитися – вода корінь мис, не рад козак журитися – саме серце нис* (Г. Шевченко). З цього речення вичленовуємо аж три складних: „*Не рад явір хилитися, не рад козак журитися*” (складне безсполучникове відкритої структури); „*Не рад явір хилитися – вода корінь мис*”, „*Не рад козак журитися – саме серце нис*” (складні безсполучникові закритої структури).

Важливим критерієм граматичної природи складних ускладнених речень є **наявність детермінованих, взаємопов'язаних**

семантико-синтаксичних відношень між його частинами. Особливо виразно виявляється взаємопов'язаність відношень у складнопідрядних реченнях. Проте спостерігаємо таку детермінованість і в складносурядних та складних безсполучникових реченнях закритої структури.

Важливим, хоч і не визначальним, критерієм складного ускладненого речення є *однотипність / різнотипність синтаксичного зв'язку* між його частинами, тобто сурядності, підрядності чи безсполучниковості.

При класифікації складних речень подекуди використовується такий критерій, як *однорідність / неоднорідність складу* предикативних частин. Термін „однорідність” не зовсім вдалий через свою багатозначність. Пригадаймо в середній школі: „однорідні члени речення” і „складні безсполучникові речення однорідного (і неоднорідного) складу”, „речення з однорідною (і неоднорідною) супідрядністю”. Що спільного між ними? Передусім те, що це члени одного ряду, тобто вони, по-перше, виконують ту саму синтаксичну функцію (однорідні підмети, присудки, означення, додатки); дві і більше підрядні частини з'ясувальні або означальні, або обставинні).

Що охоплює поняття „складні безсполучникові речення однорідного чи неоднорідного складу”? Тут акцентують увагу на принципі граматичної рівнозначності, а не однотипності функції (усі безсполучникові речення, співвідносні зі складносурядними, – однорідного складу). Не беруться до уваги також семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами. Тобто у поняття „складні речення однорідного чи неоднорідного складу” вкладається передусім поняття *однофункціональності* чи *різнофункціональності* предикативних частин.

Не менш важливим критерієм у трактуванні складного ускладненого речення як окремої синтаксичної одиниці є *однотипність / різнотипність синтаксичних (семантико-синтаксичних) відношень* між його частинами.

Отже, потрібно зауважити, що у визначенні критеріїв для окреслення типів складних синтаксичних конструкцій немає чіткості, як немає чіткого розуміння принципів ускладнення структури складного речення.

На цьому позначилася нерозробленість питання про класифікації складних речень (складносурядних, складнопідрядних, склад-

них безсполучникових), різне їх тлумачення у шкільних та вузівських підручниках.

По-друге, об'єктом лінгвістичного аналізу ці речення стали порівняно недавно, з 50-х рр. ХХ ст., коли вперше було виділено складне речення в окрему синтаксичну одиницю.

Дехто з мовознавців уважає, що структурно-семантичне ускладнення, хоч і означає розвиток структури того чи того типу складного речення, проте не призводить до появи абсолютно нових семантико-синтаксичних зв'язків та відношень. Тому, на думку М. У. Каранської, наприклад, „немає мотивів ставити перед собою завдання про окрему класифікацію складнопідрядних речень ускладненої будови, про поділ їх на свої типи” [15, с.331]. Насправді ж, складні дериваційні стосунки всередині будь-якої складної синтаксичної конструкції, у тому числі і поліпредикативного складнопідрядного речення зі складними взаємовідношеннями структурного і семантичного типу, спростовують це твердження. Неускладненим складнопідрядним реченням може вважатися лише елементарне складне речення, що складається з двох предикативних одиниць – головної та підрядної. Наявність кількох підрядних частин, що виявляють складні взаємовідношення між собою, свідчить про системність і послідовність у формально-семантичному ускладненні багатокомпонентного речення.

Отже, структуру ускладнених складних речень формують такі чинники:

1) протиставлення *сполучникового і безсполучникового зв'язку*, кожен з яких має свою специфіку в передаванні диференційованих, маркованих засобом зв'язку – сполучником або сполучним словом, чи недиференційованих (за безсполучникового зв'язку) відношень; поєднання сполучникового і безсполучникового зв'язку вважаємо одним з основних критеріїв структурно-семантичного ускладнення складного речення;

2) протиставлення *сполучникового сурядного і підрядного зв'язку* як граматично рівноправного і граматично підпорядкованого; на основі сурядного і підрядного зв'язку з'являються неоднорядні (внутрішньо диференційовані) відношення;

3) протиставлення *відкритості / закритості структури* в межах складносурядних та складних безсполучникових речень; відкриті структури становлять незамкнений ряд предикативних

одиниць з єднальними, єднально-темпоральними та розділовими відношеннями, а закриті структури відзначаються взаємозалежністю двох предикативних частин та різних семантико-синтаксичних відношень; у складних безсполучникових реченнях ускладненого типу за таких умов можуть поєднуватися єднальні відношення з протиставними, пояснювальними, градаційними тощо;

4) протиставлення *однотипності / різнотипності семантико-синтаксичних відношень* при відкритій структурі; ускладненими вважаємо складносурядні речення відкритої структури з різнотипними (єднально-розділовими) відношеннями.

Отже, **ускладнене складне речення** – окремий тип синтаксичних одиниць, щосідає проміжне місце між складним реченням і надфразною єдністю (тобто поєднанням кількох самостійних речень, об'єднаних тематично та за змістом).

IV. Класифікація складних речень ускладненої структури

Ураховуючи зазначені вище критерії формування ускладнених складних речень та беручи до уваги те, що **граматична** специфіка будь-якого складного речення постає внаслідок складної взаємодії структурних одиниць (предикативних частин), спробуємо виділити такі основні їх типи:

1) ускладнені речення з одним видом синтаксичного зв'язку:

– **ускладнені складносурядні речення:**

а) відкритої структури з різнотипними відношеннями (напр.: *Хоч би злочинні гордоці чола, Хоч би Кармен привабливо пройшла І задзвеніли п'яні кастаньєсти!* (М. Рильський);

б) відкритої і закритої структури з різнотипними відношеннями (напр.: *Забудуться пожарища, і многі події поплутаються в сивих головах од частих спогадів і перетворюються уже в оповідання, – але одне зостанеться незмінно вірним і незабутнім – високе і благородне почуття товариства і братерства...* (О. Довженко); *Хоч ви їдьте в ліс по дрова, а я не поїду, а хоч я посиджу дома, а ви їдьте, діду* (С. Руданський);

в) трикомпонентні складносурядні речення закритої структури (напр.: *Малих почали відправляти додому, проте до Лесі і*

Михайлика, мабуть, як до чужих, нікому не було діла, і вони вільно все спостерігали (М. Олійник);

– **ускладнені складнопідрядні речення:**

а) із послідовним підрядним зв'язком (напр.: *Тільки з переказів глухий гомін доходить, що копали цей колодязь колись чумаки, чий дороги пролягали в цих сивих степах* (О. Гончар);

б) із супідрядним зв'язком (напр.: *Побудьте, мамо, коло мене, Допоки сонця я нап'юсь, Допоки світло незнищенне з душі моєї змиє грузь* (Д. Павличко);

в) із супідрядно-послідовним зв'язком (напр.: *Коли ж Тимко побачив, що Оряся і Ганна, взявши відра, пішли до степового озерецька по воду, то зупинився і наказав Маркові випрягати биків, хоч до обіду ще можна було разів зо два обійти гони* (Г. Тютюнник);

– **ускладнені складні безсполучникові речення:**

а) відкритої і закритої структури (*Млин меле – мука буде, язик меле – лихо буде* (Нар. тв.); *Сьогодні є зелені свята, зелена є трава, моя душа була розп'ята, сьогодні знов жива...* (Б.-І. Антонич);

б) закритої структури з різнотипними відношеннями (*Не завидуй багатому: багатий не знає ні приязні, ні любові – він все це наймає* (Г. Шевченко);

2) речення з різними видами синтаксичного зв'язку:

а) речення із сурядним та підрядним зв'язками (напр.: *Хай буде так, як, мабуть, не буває, і хай вам тихо музика звучить* (Г. Севернюк);

б) речення із сурядним та безсполучниковим зв'язками (напр.: *Чи людина бідна, чи багата, чи посідає вона посади, чи ні – не бідність чи багатство, не посада чи безпосадність роблять з неї справжню людину, а її духовна неповторність* (З газети);

в) речення з підрядним та безсполучниковим зв'язками (напр.: *Слово – найтонше доторкання до серця, воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом* (В. Сухомлинський);

г) речення із сурядним, підрядним та безсполучниковим зв'язками (напр.: *Нехай серця не знають супокою, хай обганяють мрії часу біг, і наша юність буде хай такою, щоб їй ніхто не заздрити не міг* (В. Симоненко).

V. Складні ускладнені речення з одним видом синтаксичного зв'язку

1. Ускладнені складносурядні речення

Ускладнення будови складносурядних речень досить різноманітне. Найпростішими структурами є речення, пов'язані сурядними сполучниками різних розрядів. Найчастіше спостерігаємо такі поєднання сполучників в ускладненому складносурядному реченні: *і ... і; але ... і; і ... але; а ... і; і ... а; та ... і, і ... та; проте ... і; чи ... але* тощо.

Між предикативними частинами таких речень встановлюються темпорально-протиставні відношення; єднально-темпорально-розділові, протиставно (зіставно)-причиново-наслідкові тощо.

Наприклад: *Виразніше чулися звуки музики, але враз вони стихли, і у вухах шумів лише вітер* (М. Трублаїні); *Спочатку не побачив нічого, тільки якусь темінь, а потім темінь трошки порідшала, й на дні її загойдалися дві маленькі зірочки* (Ю. Мушкетик); *І на оновленій землі врага не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі* (Т. Шевченко).

Ускладнені складносурядні речення поділяються на три типи:

1) відкритої структури з різнотипними відношеннями (єднально-розділовими), як-от: *То хмарка набіжить, і бризка дощ краплистий, Ясною вільгою оббризкавши цвітінь, То сонце вигляне яскраво-променисте, І знов сховається, і знову дощ і тінь* (М. Рильський);

2) відкритої і закритої структури з різнотипними (єднально-протиставними; розділово-протиставними; єднально-градаційними, єднально-пояснювальними та ін.) відношеннями: *Все наче уляглося, але з району прислали комісію, і знову почалось розслідування, і знову розпочалися бесіди* (З журналу); *І колишеться м'ята, І тремтить далина, І доріг тих багато, А вітчизна – одна* (А. Малишко);

3) закритої структури з різнотипними відношеннями: *Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, стрічали, але й гречки в той самий час рожевим голосом співали, а ми все йшли й не помічали оцю красу в ранковий час* (М. Рильський).

2. Ускладнені складнопідрядні речення

Серед моделей речень зі складнопідрядною структурною основою виокремлюємо такі підтипи: **1)** речення з послідовною (однорідною чи неоднорідною) підрядністю; **2)** з однорідною одночленною та різночленною супідрядністю; **3)** з неоднорідною різночленною супідрядністю; **4)** з комбінованою (однорідною та неоднорідною) супідрядністю; **5)** з послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю; **6)** з послідовною підрядністю та неоднорідною супідрядністю; **7)** з послідовною підрядністю та однорідною й неоднорідною супідрядністю (змішаного типу).

1). Речення з послідовною підрядністю

Специфічною ознакою цих конструкцій є те, що в них лише перша підрядна частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з незалежною у синтаксичному відношенні головною частиною. Друга і наступні підрядні частини залежать уже не від абсолютно незалежної (головної) частини, а від попередньої підрядної, що є головною щодо неї. Отже, такі структури виражають складну думку, що послідовно розгортається.

Це структури з двоступеневою та тріступеневою підрядністю. Кожна підрядна частина буває одночасно і головною, і підрядною, тобто “має два вектори синтаксичної залежності, спрямованих від головної частини і від залежної від нього підрядної” [41, с. 14]. Наприклад: *Здається, над усе боявся, що Ірина розтулить губи, засміється й скаже, що пожартувала* (А. Полторацький); *Марія відчувала, що червоніє і від того недоречного “ура”, і від оплесків, що були для неї великою несподіванкою* (В. Канівець).

Речення з послідовною підрядністю можуть мати однофункціональні підрядні частини (речення з однорідною послідовною підрядністю), які виражають однотипні семантико-синтаксичні відношення, як-от:

– означально-означальні:

*Находила найтяжча праця і людям найдорожчі дні, коли з природою змагається Так радісно в отій борні, **Що** називається жнивими, – сказавши простими словами* (М. Рильський); *Уклін*

чолом народу, **що** рідну мову нам зберіг, зберіг в таку страшну негоду, **коли** він сам стоять не міг (Олександр Олесь);

– ототожнювально-ототожнювальні:

*Багатий той, **хто** нічого не хоче мати понад те, **що** він має* (Нар. творчість);

– з'ясувально-з'ясувальні:

*Сказав, **що** вдень навідається і скаже, **що** нам робити* (П. Гуріненко); *Андрієві дивно, **що** він вперше сьогодні побачив, **які** справді маленькі, загублені в полях села* (М. Коцюбинський);

– причиново-причинові:

*А чабан Горпищенко тільки радіє в душі, дивлячись, як люди смакують його водою, **бо** її ніскільки не меншає від того, **що** все літо беруть і беруть* (О. Гончар); *Тому й на долю свою я не скаржусь ніколи, **Що** вже такою судилася зроду мені, **Бо** я в обіймах тримаю засіяне поле, Бачу сподіваний хліб у солодкім зерні* (М. Ткач).

Проте більшість речень із послідовною підрядністю є різнофункціональними. Це речення з неоднорідною послідовною підрядністю, що передають найрізноманітніші комбінації взаємопов'язаних семантико-синтаксичних відношень.

Серед багатьох різновидів ієрархічних семантико-синтаксичних відношень є такі, що належать до центральних моделей, інші – до периферійних. У центрі структур з послідовною підрядністю знаходяться підрядні з'ясувальні і присубстантивно-означальні. Досить різноманітні поєднання з'ясувальних відношень з обставинними і под.

Найтиповішими є такі типи комбінованих семантико-синтаксичних відношень у реченнях з послідовною підрядністю:

1) означально-часові:

*Чуєш, мамо, більшого нема дива за пісні, **що** ти дала, **як** папороть цвіла* (М. Ткач); *У лісах є таке зілля, **що** **як** коса потрапить на нього, то розсиплеться на мак* (С. Пушик);

2) означально-причинові:

*Але не знайти такого дивака, **який** би закликав людство відмовитися від електрики лишень через те, **що** невмійко торкнувся до струму* (С. Пушик);

3) означально-цільові:

З багатьох античних міфів на мене чи не найбільше враження справляв міф про людинолюбця Прометея, **який** ніби вкрав у богів вогонь, **щоб** передати його людям... (Б. Антоненко-Давидович);

4) означально-зіставлювальні:

Ця суворота чоловіча дружба, **яка** не раз випробовується смертю, забувається важче, **ніж** перше кохання (О. Гончар);

5) означально-допустові:

Від енергії, **яку** виробляє талант, засвічується мозок людський, **хоч** сам він, як двигун, часом передчасно згорає (С. Пушук); Кажуть, у степу є такі криниці, **що**, **скільки** не пий, дна не дістанеш (В. Яринич);

6) ототожнювально-з'ясувальні:

Здатний зичити добра іншим людям той, **хто** сам відчуває, **що** сьогодні став крацим (В. Сухомлинський); І щасливий той, **хто**, винісши народне горе і попрацювавши немало і немало проливши крові на полях битв, може потім уже сказати собі і світу, **що** в найстрашніші години не було в нього зерна неправди за душею (О. Довженко);

7) ототожнювально-цільові:

Не поет, **хто** забуває про страшні народні рани, **щоб** собі на вільні руки золоті надіть кайдани (Леся Українка);

8) з'ясувально-ототожнювальні (займенниково-співвідносні):

Туманію над рукописом, **як** викласти все те, **що** в голові й у записниках (С. Пушук);

9) з'ясувально-часові:

На світанку Сава пробудився раніше всіх, подався на узлісся назбирати вітролому, **щоб** зготувати сніданок, поки туман не розпався (К. Гордієнко);

10) з'ясувально-означальні:

Одного дня Ольга Петрівна виявила, **що** з вішалки, **яка** стояла в коридорі, зник старий піджак (М. Олійник); У житті людському теж так буває, **що** відомими стають не всі ті, **що** справді на це заслуговують (С. Пушук);

11) з'ясувальні – міри та ступеня:

Наприкінці життя Олександр Іванович говорив, **що** у нього стільки цікавих задумів і тем, **що** для їх втілення потрібне було б ще одне життя (С. Крижанівський);

12) з'ясувально-умовні:

І Гонта мимоволі подумав, **який** би вийшов сильний творчедійний характер, **коли б** обидві ці натури з'єднати в одну! (Я. Баш); *А хто того не спостерігав, **що коли** з інтересом працюєш, то менше стомлюєшся!* (Розм.)

13) просторово-часові:

*Мій батько був поранений в Альпах на італійському фронті в роки Першої світової війни, **куди** його загнав австрійський цісар разом з іншими українцями-галичанами, **коли** у їхньому рідному краю танцювала кривавий танець російсько-австрійська війна* (С. Пушик);

14) причиново-означальні:

*Ти втратив корінь і основу, душею вигорів дотла, **бо** ти зневажив рідну мову, **ту, що** земля тобі дала* (Д. Білоус); *Багато митці-письменники допомагали кожному народові розвинути його мову і тим високо підносили його вгору серед інших народів, **бо** найбільше усього славиться і шанується поміж людьми той народ, у **якого** мова широко розвинута і збагачена творами письменства* (Панас Мирний);

15) причиново-умовні:

*Мені здається, з небуття в цей світ прийду я знов, **бо** не кінчається життя, **якщо** живе любов* (Г. Латник);

16) причиново-часові:

*Ну, одразу писати не було про що, **бо поки** влаштувався та придивився до всього, то й тиждень пролетів* (І. Сочивець);

17) мети – з'ясувальні:

*Заходив до них на квартиру, **щоб** глянути, **де і як** вони живуть* (В. Канівець); *Я біг попереду, **щоб** бабуся не подумала, **ніби** у мене болять ноги* (С. Пушик);

18) мети – означальні:

*Ми прийшли сюди, **щоб** простягнути руку всім людям, які ненавидять війну* (З часоп.);

19) часово-з'ясувальні:

*А **коли** сказали, **що** колись тут був Тарас Григорович, малі аж зупинились од несподіванки* (М. Олійник); *Повінь добрих почуттів затоплює душу вчителя, **коли** він чує, **як** довірливо тупиться до нього дитина* (М. Стельмах);

20) часово-цільові:

***Коли** зріжуть стару хвойну деревину, **щоб** холоду не робила сусідам, то посадять дві-три молоденькі* (С. Пушик);

21) часові – міри та ступеня:

Як засутеніло, що ткати не видно вже, Давид виліз із-за верстата (А. Головка);

22) умовно-з'ясувальні:

Я порохом німим була б, якби забула, з якого джерела уперше напилась (Г. Світлична);

23) умовно-означальні:

Якщо позабудеш стежину до хати, яку дитинчам навпростець протоптав, і матір, і рід свій, і слово крилате, то, значить, чужинцем бездушним ти став (Р. Братунь); *Духовна культура людини буде неповною, якщо вона позбавлена знань, які є основою моральної культури* (В. Сухомлинський);

24) допустово-означальні:

Хоч і начальник госпіталю, і хірург, який робив йому операцію, майже не залишали політрукові шансів на повернення до армії, все ж Сухомлинський сподівався (І. Цюпа);

25) порівняльно-означальні:

Він (Михайло) відчув потребу праці, неначеб вона мала відшкодувати втрату, що лучилася в господарстві, та загоїти рану (О. Кобилянська);

26) порівняльно-з'ясувальні:

Зразу несміло лунали хлоп'ячі голоси, мов боялися, що не вдовольнять вибагливого гетьманового вуха (Б. Лепкий);

27) порівняльно-цільові:

Хлопчик мовчить, мов збирається з силами, щоб сказати куди і як далеко він піде (Ф. Потушняк);

28) зіставлювально-цільові:

Ім доводилось говорити голосніше, ніж звичайно розмовляють, щоб перебороти гудіння мотора (Ю. Смолич) та ін.

При комбінації нерозчленованого та розчленованого підрядного зв'язку предикативних одиниць у складному реченні ускладненого типу з послідовною підрядністю спостерігаємо тісну структурно-семантичну єдність. Наявність у складі багатоконпонентних структур цього типу детермінантного зв'язку між головними та підрядними частинами трапляється порівняно рідко. К. Ф. Шульжук висловлює припущення, що, „очевидно, це пояснюється тим, що легше поширити який-небудь член головної частини за допомогою підрядної прислівної, ніж поширювати всю структуру в цілому” [41, с. 15]. Звичайно, це зумовлено і

потребами комунікації, і можливостями розгортання структури складного речення загалом.

Серед багатокomпонентних речень (чотири- і більше компонентних структур) з послідовною підрядністю комбінації семантико-синтаксичних відношень так само досить різноманітні, як-от:

- допустово-з'ясувально-означальні:

У Ференца сльози забриніли на віях, хоч він твердо знав, що прийде час, коли солдатський подарунок зазеленіє на радість малюкам (О. Гончар).

- з'ясувально-означально-означальні:

Треба було ще глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана своїм рідним народом, живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються (П. Панч).

- з'ясувально-причиново-умовні:

“Ви скажіте своєму пану, Що заплати не бажаю, Бо коли я що дарую, То назад не одбираю” (Леся Українка).

Часто в реченнях з послідовною підрядністю спостерігаємо збіг двох підрядних сполучників. Найчастіше це конструкції з такими двома контактено розташованими сполучниками: **що коли, що якби, бо хоч, що чим, що хоч, що як, так що коли б, бо як, що поки, бо коли, бо якби, бо поки**.

Наприклад: *Я думав, що коли б я був художником, то намалював би зовсім інший міст* (В. Кисельов); *Одразу писати не було про що, бо поки влаштувався та придивися до всього, то й тиждень пролетів* (М. Сочивець); *Нарешті, треба сказати, що хоча гелію в торіаніті є значна кількість, проте інженери досі не розв'язали технологічної проблеми, як його добувати з торіаніту заводським способом* (М. Трублаїні); *Генерал не помічає своїх сліз, але зовсім ясно, що коли після довгої паузи він у глибокому мовчанні повертає голову до вбогої своєї хатки, по його грубому зблідлому обличчю котяться сльози* (О. Довженко); *Мавра приходять до висновку, що вороги нічого не вивідали про Мусія Завірюху, бо якби вивідали, хіба ж так би минулося?* (К. Гордієнко); *Павлюк наглядає, щоб не збивали, бо якби корови йшли кучно, хіба одна б загинула?* (К. Гордієнко); *Ну, одразу писати не було про що, бо поки влаштувався та придивися до всього, то й тиждень пролетів* (І. Сочивець).

2). Речення із супірядним зв'язком

Особливістю цих речень є залежність усіх підрядних частин від однієї головної. Якщо підрядні одного функціонального типу відносяться до тієї самої головної частини чи пояснюють у головній те саме опорне слово, то така супірядність називається *однорідною*. Коли ж підрядні частини характеризують головну частину з різних боків (є різнофункціональними), то така супірядність вважається *неоднорідною*, або *паралельною*. Можливі також такі речення з супірядним зв'язком, в яких поєднується однорідна та неоднорідна супірядність. Це речення, що складається з чотирьох і більше предикативних частин, називається реченням із супірядністю змішаного типу.

1). Речення з однорідною супірядністю

Це речення, коли до цієї самої головної частини відносяться дві-три-чотири і більше предикативних однофункціональних підрядних. Вони виражають різні семантико-синтаксичні відношення між головною та підрядними частинами, а саме:

– умовні:

*Та хіба вбережеться людина, **коли** вона здорова й молода, **коли** про хвороби й думати ніколи за справами й метушиною* (В. Канівець);

– просторові:

*На березі хвилястої Десни, **де** білі піски й дерева зелені, **де** слід віків одкопували вчені, стояло село, оповите в сні* (М. Рильський);

– означальні:

*Думаю про пережите і про людей, **яких** знав і знаю, **про котрих** пишу і співаю* (С. Пушик); *Саме тоді й зав'язався діалог, **якому** Іван страшенно зрадів, **який**, сподівався, мав порятувати його* (Ю. Мушкетик); *Юна, переповнена мріями душа знаходила відраду і в тому елементарному світі, **де** найскладнішою машиною була прядка, **де** пломінчик на гнотку був єдиним неоном ваших осінніх ночей, **де** взимку сміливий маляр-мороз малював по вікнах буйні свої вітражі – білі розмашисті папороті, лілеї, химерне квітття тропіків* (О. Гончар); *Чи вдячний нащадок згадає той час, **як** всі ми*

вставали з неволі, **як** довго гнітили та мучили нас на ріднім занедбанім полі? (Г. Чупринка);

– мети:

*Бийте в дзвін, бийте в дзвін на тривогу, **щоб** збудився малий і великий, **щоб** до праці зібрався усякий...* (Б. Лепкий);

– ототожнювальні:

***Хто** сіє хліб, **хто** ставить дім, **хто** створює поему, - той буде предком дорогим нащадкові своєму* (М. Рильський);

– з'ясувальні:

*І знову великими і щасливими очима оглядала яблуневий край, прикидаючи в пам'яті, **як** їй найкраще розбити сад у своєму селі, **де** посадити агрус, **де** поставити пасіку* (М. Стельмах); *Професор спитав Марка, **чи** давно той плаває на "Колумбі", **чи** ще де плавав, **хто** він і звідкіля* (М. Трублаїні); *Дітей цікавить, **коли** та **хто** спорудив фортецю, **які** точилися під її стінами битви, **що** в ній тепер* (М. Олійник); *Невже не можна, мій народе, усім сказати, **що** ти є ти, **що** страшно нам на тихі води через кістки твої іти!..* (В. Сосюра);

– умовні:

*Мої слова були б пустим звуком, **якби** в душах підлітків я не вибирав тонкої чутливості до слова, **якби** кожне моє слово не пробуджувало в них внутрішнього емоційного відгуку* (В. Сухомлинський);

– способу дії:

*Я хочу жити так, **щоб** серце билось в такт з гарячим серцем рідного народу, **щоб** квітка й колосок, з криниць ясних ковток були мені не в борг, а в нагороду* (В. Кузьменко).

Як бачимо, у наведених реченнях дві чи більше однофункціональних предикативних частини пояснюють головну частину в цілому чи опорне слово в головній. Спостерігаємо тут переважно і однотипні засоби зв'язку – сполучники і сполучні слова. Проте сполучні засоби можуть бути різними, хоча однофункціональність предикативних частин (однотипність семантико-синтаксичних відношень) зберігається.

Таку однорідну супірядність можемо трактувати і як *одночленну*, тому що усі підрядні частини відносяться до того самого опорного слова або до головної частини загалом.

Однорідною, на нашу думку, може бути й *різночленна* супірядність, тобто коли дві (зрідка – більше) підрядних частини є од-

нофункціональними, а пояснюють різні члени головної частини як-от: *Я бачу вже, як спіє жито, і чую, як вітри гудуть* (З часопису) – підрядні частини з'ясувального типу; *Ніхто без подиву не міг глянути на ті волошкові очі, що так незвично зоріли на смаглявім виду, на ті вії, що трепетно тримали вечорову таємничість, на ті брови, що дивовижно, нерівно розлітались на скроні...* (М. Стельмах) – підрядні частини означального типу.

Серед речень **різночленної однорідної супірядності** виділяються речення з однофункціональними підрядними частинами (означальними, займенниково-співвідносними (ототожнювальними), з'ясувальними, обставинними та ін.). Наприклад:

– означально-означальні:

Та наука, яку вивів собі Гаркуша з нелегкого досвіду батьків, і та мета, що зоріла перед ним, привели його спочатку в коло самовпевнених районних писарчуків (С. Журахович); *Леся стала коло борту, поруч Маргарити, і милувалася то морем, де зграями носились чайки, то містом, що відсвічувало на сонці своїми білими стінами* (М. Олійник); *Дивлячись на лоцманів, з якими щойно пройшов крізь століття пороги, він хотів просто і зрозуміло розповісти про ту греблю, що підніме Дніпро й назавжди затопить пороги* (Я. Баш); *З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне* (О. Гончар);

– з'ясувально-з'ясувальні:

Я чув, що репліку подав Сінов, і тепер з цікавістю чекав, як він поводитиметься (Й. Багмут); *Я бачу вже, як спіє жито, і чую, як вітри гудуть* (Є. Чередниченко); *Та ось я вже чую, як рокочуть мотори на далеких гонах, бачу, як виблискує проти сонця гартована сталь найдосконаліших машин...* (І. Цюпа);

– мети-мети:

Змалку ми б хотіли приквипити час, щоб швидше стати дорослими, на старості – уповільнити його чвал, щоб не летіли літа... (В. Яворівський).

2). Речення з неоднорідною супірядністю

Неоднорідна супірядність – це такий тип підрядного зв'язку, за якого дві і більше підрядних частини залежать від тієї самої головної частини, але мають неоднакове значення, пояснюючи всю головну частину загалом, один чи декілька її членів.

О. Є. Вержбицький не вживає терміну „неоднорідна супідрядність”, хоча визначає два типи таких структур: 1) конструкції з кількома підрядними, що залежать від різних членів головного речення; 2) конструкції з кількома підрядними, що визначають якийсь член головного речення по-різному [21, с. 318–319].

За характером синтаксичної співвіднесеності підрядних частин з головною, а також за ступенем їх зв’язку і ступенем підпорядкування встановлюються такі основні різновиди цих структур:

- 1) із приодночленною неоднорідною супідрядністю;
- 2) з різночленною неоднорідною супідрядністю;
- 3) із комбінованою неоднорідною супідрядністю.

Конструкції з **приодночленною неоднорідною супідрядністю** трапляються порівняно рідко. Це той випадок, коли дві і більше різнотипних (різнофункціональних) підрядних частини пояснюють головну частину в цілому (детермінантний зв’язок). Наприклад: *Як би ми з тобою не говорили, все рівно не зрозуміли б один одного, бо говоримо на різних мовах* (Г. Тютюнник); *Хоч людей довкола так багато, Та ніхто з них кроку не зупинить, Якщо кинути в рухливий натовп Найгостріше слово – Україна* (О. Теліга).

Значно ширше функціонують в українській мові речення з **різночленною неоднорідною супідрядністю** (коли декілька різних підрядних частин відносяться до різних опорних слів чи пояснюють головну частину в цілому). Наприклад: *Що б ви не викладали – літературу чи історію, фізику чи креслення, біологію чи математику, першим вогнищем захоплення, до якого ви повинні привести свого вихованця (якщо тільки ви хочете бути його вихователем), має бути книжка* (В. Сухомлинський); *Щоб бути гідним продовжувачем справедливої справи батьків, дідів і прадідів, треба насамперед знати свою батьківщину, той край, у якому ти народився і виріс* (І. Цюпа); *Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слободилась од якої напасті* (П. Куліш); *Коли батько відійшов, брати ще хвильку постояли, ніби вагалися* (Ф. Потушняк); *Хоч злітай увесь світ вздовж і впоперек, то ніде таки нема так добре, як у себе вдома* (Т. Бордуляк); *А щоб ватра не гасла, то потрібен той, хто догляне її* (С. Пушик).

Речення з комбінованою (приодночленною та різночленною) неоднорідною супідрядністю – це особливі структури, що характеризуються одночасним прислівним та детермінантним зв'язком. Наприклад: *Якби людські погляди могли звучати, то здалось би, що два дзвінки шматки співаючої сталі вдарили один об одного, крешучи іскри* (А. Полторацький); *Коли в дорогу ти збирався, казала мати, як прощавсь, щоб і чужого научався й свого ніколи не цуравсь* (Д. Білоус).

Ці структури виражають різні комбінації семантико-синтаксичних відношень:

а) ототожнювальні (займенниково-співвідносні) та з'ясувальні:

Хто не був високо, той зроду не збагне, як страшно впасти... (Леся Українка);

б) вміщувальні (займенниково-співвідносні) та з'ясувальні:

По тому, як матрос допитливо розглядав довкола, видно було, що попав він сюди вперше (П. Панч);

в) означальні (з прислівним присубстантивним зв'язком) та цільові (з детермінантним зв'язком):

Земле моя, всеплодющая мати, Сили, що в твоїй живе глибині, Краплю, щоб в бою сильніше стояти, Дай і мені (І. Франко).

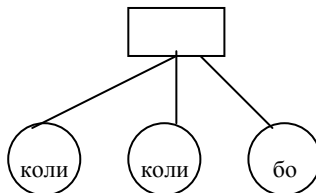
г) часові (з детермінантним зв'язком) та з'ясувальні:

А чи годен хтось сказати, коли цвіте жито, в котрому колосі буде зерно? (С. Пушик).

3). Речення із супідрядністю змішаного типу

Третім різновидом речень із супідрядним зв'язком є речення з комбінованими виявами однорідної та неоднорідної супідрядності. Це зазвичай чотирикомпонентні і ще складніші конструкції з корелятивним, прислівним та детермінантним зв'язком, якот: *Та коли соняшник відцвітає, коли діточки-насінини починають дозрівати, то голова його квітуча кошиком робиться та й хилиться в поклони на схід, бо страшно оглянутися на захід сонця* (С. Пушик).

СХЕМА:

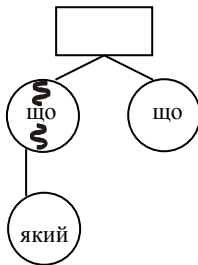

3). Складні речення з послідовною підрядністю та супідрядністю

Поряд з попередньо розглянутими типами підрядного зв'язку в ускладнених структурах цього типу все частіше трапляються чотири-, п'яти- і більше компонентні речення з комбінованими зв'язками супідрядності та послідовної підрядності. Наприклад: *І знали ми, **що** там далеко десь у світі, **Який** ми кинули для праці, тому й пут, За нами сльози ллють мами, жінки і діти, **Що** друзі й недрузі, гнівнії та сердиті, І нас, і намір наш, і діло те кленуть* (І. Франко).

До першої головної частини відносяться дві з'ясувальних (однорідна супідрядність) та одна (означальна частина) пояснює слово „світ” у першій підрядній, яка є головною щодо неї, утворюючи послідовний підрядний зв'язок.

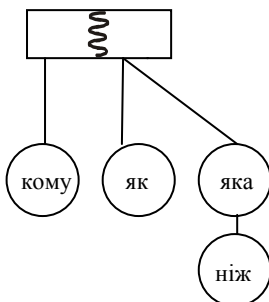
СХЕМА:

Контамінуватися можуть також в одній багатокомпонентній структурі підрядні частини однорідної та неоднорідної (різночленної й одночленної) супідрядності з послідовним підрядним зв'язком, як-от:

*Той, **кому** доводилось брати участь або хоч спостерігати велику лихоманку наступу, згадає, **як** швидко летить час в останню ніч, **яка** величезна кількість справ вимагає свого завершення раніше, **ніж** командир має право доповісти вищестоящій інстанції про повну готовність* (Ю. Яновський).

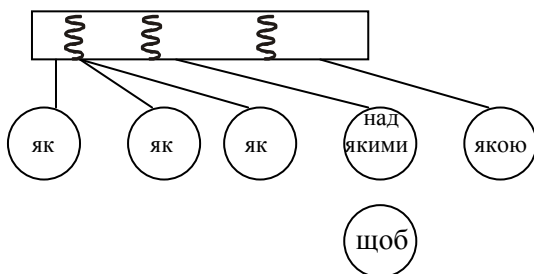
СХЕМА:

Та ось я вже чую, **як** рокоцуть мотори на далеких гонах, бачу, **як** виблискує проти сонця гартована сталь найдосконаліших машин, **як** стеляться зелені міжряддя з стрічками розпушеного чорнозему, бачу безмежні поля, **над якими** лине літак, пускаючи хмару, **щоб** знищити шкідників, бачу новий степ і розумію, **якою** могутньою силою озброєний нині український хлібороб (І. Цюпа).

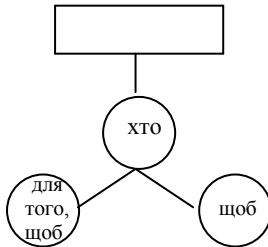
Це речення складається з семи предикативних частин, які перебувають у складних відношеннях граматичної залежності один з одним.

СХЕМА:

У реченні: *Лише той гідний світлого майбутнього, **хто** свято шанує минуле, пишається героїчною історією свого народу і все робить **для того, щоб** сучасне було не менш славне, **щоб** вписалося воно золотими сторінками на скрижалі історії* (І. Цюпа) – спочатку розвивається послідовний зв'язок, а далі розгортається супідрядний (однорідна супідрядність).

СХЕМА:

По-різному співвідносячись у плані граматичної (підрядної) залежності, ці речення утворюють два основних типи структур:

1) із послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю, як-от: *Ні, він не з тих, **хто** довго сумує, **хто** живе спомином про вчорашній день, **коли** є день нинішній, **що** несе нові радощі й світлі почуття* (В. Малик); *Як добре те, **що** смерті не боюся я і не питаю, **чи** тяжкий мій хрест, **що** перед вами, судді, не клонюся в передчутті недовідомих верств, **що** жив, любив і не набрався скверни, ненависті, прокльону, каяття...* (В. Стус); *Легка тому робота й сама найважча, **хто** її робить по своїй волі, залюбки, **хто** пестить у серці надію, **що** не марно вона йде, **що** через ту роботу він засягне свого щастя, **котре** ще й не видне, **котре** десь далеко-далеко* (Панас Мирний); *Можливо, **що** й Гаврилов хоче нащадка, **бо** його кровинка згоріла в атомному пеклі, в Оренбурзькій області, **де** був на засланні Тарас Шевченко, **де** навчався в училищі перший космонавт Юрій Гагарін* (С. Пушик);

2) із послідовною підрядністю та неоднорідною супідрядністю, напр.: *Мати не могла сповістити Іванові того, **що** трапилося, **бо** не знала, **як** йому про все написати* (З часопису); ***Коли** підлітка схвилювало те, **що** діється десь біля підніжжя Паміру, то його схвилює і те, **що** він бачить у рідному селі* (В. Сухомлинський); *І **як** задзвенить зелень, полину на Чорногору, до полонинської ватри, **яка** не сміє згаснути доти, **поки** є коло неї люди* (С. Пушик).

У розвитку складних речень ускладненої структури беруть участь усі без винятку складнопідрядні речення. Структурно-семантичне ускладнення здійснюється у такий спосіб: 1) вводять однорідні частини з одночленним чи різночленним (паралельним) підпорядкуванням; 2) додають підрядні частини з послі-

довним зв'язком у процесі розгортання речення для вираження складної думки; 3) комбінують різні типи підрядної залежності предикативних частин.

3. Ускладнені складні безсполучникові речення

Грамматична специфіка в будь-якому реченні виникає внаслідок взаємодії структурних одиниць (складових частин), яким властиві виразні ознаки внутрішньої граматичної оформленості. Тому ототожнення сполучникового (сурядного та підрядного) зв'язку з безсполучниковим збіднювало уяву передусім про складні безсполучникові речення як окремий тип речень, наділених специфікою лінгвального статусу як щодо їх структури, так і щодо семантики. З цього приводу О. С. Мельничук у відомій праці „Розвиток структури слов'янського речення” писав: „Наявність у мові значної кількісної переваги сполучникових складносурядних і складнопідрядних речень над реченнями безсполучниковими зумовила зближення відповідних смислових різновидів безсполучникових складних речень за чисто семантичними (не граматичними) ознаками з сполучниковими реченнями – складносурядними чи складнопідрядними. Але й у цих умовах цілковите ототожнення багатьох прикладів безсполучникових складних речень з певними синтаксичними різновидами сполучникових складних речень, особливо складнопідрядних, виявляється неможливим” [22, с. 192].

Цей важливий висновок підтверджено ґрунтовним дослідженням структури та семантики складних безсполучникових речень у монографії С. І. Дорошенка [12], а також працями деяких російських мовознавців, зокрема В. А. Белошапкової [1], яка виділила в межах цих конструкцій речення *відкритої* і *закритої* структур; серед закритих – *типізовані* і *нетипізовані* структури речень.

Як ми уже зазначали, складні безсполучникові речення відкритої структури передають однотипні єднальні відношення (одночасності і часової послідовності), а тому не зазнають формально-семантичного ускладнення, як-от: *Чисті далі стеляться, вже грім не прогрімить, уже зелена казка замикається на пташиний ключ майже на півроку* (С. Пушкін).

Ускладнення структури складного безсполучникового речення відбувається передусім за рахунок поєднання предикативних частин відкритої і закритої структури з властивими їм різноманітними семантико-синтаксичними відношеннями, а також поєднанням трьох предикативних частин у межах закритої структури. Наприклад: *Не завидуй багатому: багатий не знає ні приязні, ні любові – він все те наймає* (Т. Шевченко) – з'ясувально-пояснювальні відношення, закрыта структура між першою та другою, другою та третьою частинами; *Не рад явір хилитися – вода корінь мие, не рад козак журитися – саме серце ние* (Т. Шевченко); *Млин меле – мука буде, язик меле – лихо буде* (Нар. творчість) – єднально-пояснювальні відношення, поєднання відкритої та закритої структур.

Як відомо, при визначенні ускладненості складносурядних і складних безсполучникових речень дехто з мовознавців вважає основним – кількісний критерій, тобто будь-які тричленні (тричастинні) речення, поєднані безсполучниковим (недиференційованим) зв'язком, вважаються ускладненими (К. Ф. Шульжук, С. І. Дорошенко).

Основним критерієм ускладненості складних безсполучникових речень вважаємо поєднання різнотипних семантико-синтаксичних відношень, що виникають при недиференційованому безсполучниковому зв'язку. Наприклад: *Починається оранка – ти переживаєш, починається сімба – теж, урожай – та сама картина* (М. Стельмах); *Не хмара сонце заступила, не вихор порохом летить, не галич чорна поле вкрила, не буйний вітер се шумить: се військо йде всіма шляхами...* (І. Котляревський). У наведених реченнях спостерігаємо різнотипні семантико-синтаксичні відношення: єднальні і часові (перше речення); єднальні і пояснювальні (друге речення).

Комбінацію різних семантико-синтаксичних відношень, а отже поєднання відкритої і закритої структур, спостерігаємо в таких реченнях: *Поглянь: уся земля тремтить в палких обіймах ночі, лист квітці рвійно шелестить, траві струмок воркоче* (Олександр Олесь); *На вулиці помалу прокидалося життя: заревла череда, замекали вівці, заляскали батогами пастухи, заторохтіли потроху вози, заскрипів журавель біля криниці, задимились димарі, почувися пісні* (В. Винниченко); *Глянув у далечинь: на горах було видно Київ, лисніли позолочені бані та*

хрести на монастирях та церквах (І. Нечуй-Левицький); Це полювання навзаєм у нас: полюю я – на Мить, на мене – Час (Г. Калюжна); Ні, сонний спокій зовсім нам не сниться, ні, нас не вабить ніжна тишина – прийдешиє осяває наші лиця... (В. Симоненко); Хвалити бога ми й не кволі, ми перли плуга на страшому полі, каміння корчували і корчі – тепер би полю добрі сячі (Л. Костенко); Ой, чи чула, чи не чула, не озивалася: темна нічка-петрівочка – вийти боялася (Нар. тв.).

Проте при відкритій структурі, коли складні безсполучникові речення виражають однотипні (єднальні) відношення (одночасності чи часової послідовності), вони не є ускладненими. Порівняймо, наприклад, складні безсполучникові речення цього типу, що складаються з двох і більше предикативних одиниць: *На обрії зарожевіли хмари, на обрії замислились гаї (В. Марсюк); Місяць світив, били перепели, пахло сіном і медом (Б. Лепкий); Плачуть луки зимою за травами, сохне гола земля за зливою, небо ридма ридає за сонцем (К. Міщенко); Співи стихли, потім хутко налетіла літня нічка; дерева шуміли з вітром, гомоніла бистра річка (Леся Українка).*

VI. Ускладнені складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку

Серед типів складних ускладнених речень з різними типами зв'язку виділяються такі:

- 1) речення з сурядним та підрядним зв'язками;
- 2) із сурядним та безсполучниковим зв'язками;
- 3) із підрядним та безсполучниковим зв'язками;
- 4) із сурядним, підрядним та безсполучниковим зв'язками.

1. Ускладнені складні речення із сурядним та підрядним зв'язками

Ці структури найбільш поширені серед речень з різними типами зв'язку. Вони багатомірні. Сурядний зв'язок утворює відкриті ряди предикативних одиниць з єднальними та розділовими відношеннями, а також закриті ряди з протиставними чи детермінованими відношеннями взаємозалежності між предикативними частинами.

Підрядний зв'язок реалізується в поєднанні з сурядним як супідрядний чи послідовний, утворюючи різноманітні структури, в яких переважаючою основою для ускладнення виступає або сурядність, або підрядність. К. Ф. Шульжук називає такі речення “полізв’язковими”, виділяючи два типи: 1) речення з складносурядною структурною основою; 2) речення з складнопідрядною структурною основою [див.: 39; 41].

Наприклад:

1) **речення із складносурядною структурною основою:** *Голос у неї зривається, і дівчина відвертається, щоб не бачили, як течуть сльози по її обличчю (О. Полторацький); А в душу зорі дивляться мені, і слухає Земля, як серце б’ється... (В. Василяшко); Погортайте сторінки сивих віків, і ви почуєте голоси творців, імена яких так роззубила історія, що вже навряд чи знайдемо багатьох сяків, чия поетична нива, ставши народною, квітує й сьогодні на нашій землі (М. Стельмах); Краса села вхопила моє серце, - і сам я вже не той, що був учора... (С. Пушик);*

2) **речення зі складнопідрядною структурною основою:** *Настала пора мінливого сонця і мінливої води, коли, прокидаючись, блакитнаво задихала земля, коли над нею у лісах і яругах святими німбами засвітився ліщиновий пилок, а в небі обізвалися журавлині сурми (М. Стельмах); В гущавині, що заплела круті дніпровські схили, не вгаваючи, співають, заливаючись солодким щебетом, солов’ї, і пісні запізнілих молодих веслярів лунуть знизу від ріки, котяться над дніпровими плесами (І. Цюпа); Хай буде так, як, мабуть, не буває, і хай вам тихо музика звучить (Т. Севернюк); І в тому одчайдушному розгоні затам собі і стверди це життя, Що слово – з музики, з її гірких агоній, І мати слова – скрипка. Це затам (І. Драч).*

Отже, це речення з різними комбінаціями синтаксичних зв’язків і синтаксичних відношень. Проте, на нашу думку, важливо простежити і реалізацію в ускладнених реченнях цього типу відкритих і закритих рядів сурядних предикативних частин, що впливають на кількісний вияв і довжину структури складної синтаксичної конструкції.

За характером зовнішнього і внутрішнього рівня членування виділяються такі різновиди цих конструкцій: 1) речення з сурядним зв’язком відкритої структури та підрядністю; 2) речення з сурядним зв’язком закритої структури та підрядністю.

1). Речення із сурядністю відкритої структури та підрядністю:

а) речення із сурядною структурною основою: *Кожен по своєму відштовхує од себе недобрі крижини минулого, і рідко хто, навіть через довгі роки, признається, що колись і в нього було багато гніву, а мало великодушності* (М. Стельмах); *У моїй батьківщині вечірні тумани заступають хороводи русалок і зорі так близько над землею, що можна чути їхню мову* (Ірина Вільде); *І все міняється, і світу стає опорою поет, чию любов несамовиту не вбив ні безум, ні багнет* (Г. Севернюк);

б) речення з підрядною структурною основою: *Як почне, бувало, Василько читати „Катерину” або „Тополю”, серце німіє і сльози набігають на очі* (І. Цюпа); *Пізньої осені, коли золоте листя дружно летіло на лісові просіки і ще тепле сонце примушувало сяяти все навколо, на цих лісових просіках з непокритою головою походжав Олександр Петрович Довженко* (А. Сафронів); *Колисав мою колиску звук підгірської трембіти, що від неї зорі меркнуть і рососою плачуть квіти* (Б.Лепкий).

2). Речення із сурядністю закритої структури та підрядністю:

а) речення із сурядною структурною основою: *В людини велике завжди колишеться з дрібним, і думки її схожі на свіжий навіяний обмолот, де разом лежать зерно й солома* (М. Стельмах); *Думаю про вчителя, і вчувається мені (та чи мені одному!) ніжна мелодія „Пісні про вчительку”, яку створили П.Майборода та А.Малишко* (М. Сингаївський); *Ні, любий, я тобі не дорікаю, а тільки смутно, що не можеш ти своїм життям до себе дорівнятись* (Леся Українка);

б) речення з підрядною структурною основою: *Це був не знайомий мені досі душевний стан, коли, здається, тіло втрачає вагу і ти весь у владі одного почуття* (І. Багмут); *Те, що Василь Земляк створив як повість і романіст, увійшло в нашу українську літературу значним і дорогоцінним набутком, і таким, треба думати, слово письменника залишиться в ній на довгі часи* (О. Гончар); *Сім смертних гріхів – це найтяжчі гріхи: заздрощі, жадібність, розпуса, ненажерливість, гордощі, лінощі, злість, яких не можна спокутувати, і за них людина мусить вічно каратися у загробному житті* (А. Коваль); *Людина повинна займатися в житті тим, що найбільше відповідає її нахилам, а для цього вона має бути незалежною* (З часопису).

Ми вважаємо, що мають рацію деякі чеські лінгвісти (зокрема Й. Грбачек), що сурядність і підрядність, хоч і є основними типами синтаксичного зв'язку у складних реченнях, не можуть бути рівноправними у поєднанні (обов'язково один із цих типів є визначальним, а інший – супровідним, ускладнюючим). Тобто ускладнені речення з сурядністю та підрядністю, це, по-суті, два типи речень:

- 1) складносурядне, ускладнене підрядним зв'язком;
- 2) складнопідрядне, ускладнене сурядним зв'язком. А кількісний принцип тут є лише допоміжним.

У деяких розгорнутих реченнях з сурядністю та підрядністю може бути по декілька сурядних та підрядних частин, що формуються у блоки всередині складної синтаксичної конструкції, пор.: *Важливо не те, **що** говорять, хоч це теж важливо, а як говорять і хто говорить* (Р. Дідула); *Як добре знати, **що** тебе веде Твій власний шлях – єдиний із можливих, **Що** легші є, але нема ніде Таких упертих і таких щасливих* (Л. Первомайський); *Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути* (В. Липинський); *Учитель просто зобов'язаний не лише учням, а й деяким батькам роз'яснити, **що** в мові освічує материнське начало, і жоден син іншого народу не повірить вашій любові до нього, коли дізнається, **що** ви зневажаєте рідну матір* (Б. Олійник); *Гадаю, **що** наше нинішнє нещастя в тому, **що** мало усміхаємось, а ми ж веселий народ, та й у небо мало дивимось* (Р. Дідула); *У святій справі добротворення кожний виконує, **що** може, і в тому його призначення, а діло народжується одне, різними зусиллями створене* (Р. Іванчук); *Життя на цій землі, під цим благодатним сонцем не переривається, то правда, але воно щораз починається заново, і вся суть, уся заковика віднайденішої істини в тому, **що** починають його інші* (Д. Міщенко); *Живи днем, як учили язичники, стародавні мудреці, але вони вкладали не той зміст, **що** теперішні марнотратники життя* (Р. Дідула).

Поєднання сурядного та підрядного зв'язку у складних синтаксичних конструкціях зумовлює паралельне вживання в них поряд сурядних та підрядних сполучників чи сполучних слів. Наприклад: *Він прокинувся увечері, довго пив чай, а коли зовсім стемніло, став збиратися у свою п'яту вилазку* (Л. Первомайський); *Мудрість у тому, **щоб** говорити правдиво і **щоб**, прислухаючись до природи,*

чинити згідне з нею (Геракліт); - *Я не гоню вашого сина, але поки йому сонце світить, хай шукає свою долю...* (С. Пушик); *Мова – то цілюще народне джерело, і хто не припаде до нього вустами, той сам всихає від спраги* (В. Сухомлинський); *Я хотів би до кожного серця хоч би тоненьку ниточку протягнути, аби знати, як воно б'ється, що вам на серце лягло і чи болить воно, чи йому добре...* (С. Пушик).

2. Ускладнені складні речення із сурядним та безсполучниковим зв'язком

Як ми уже зазначали, розрізнення сполучникового та безсполучникового зв'язку та різних відношень, що передаються цими реченнями, дає підстави виділити в окремий різновид ускладнених структур речення вказаного типу. У таких реченнях спостерігаємо найрізноманітніші комбінування структури та семантико-синтаксичних відношень (єднальних, розділових, зіставних, протиставних, умовно-наслідкових, причиново-наслідкових, пояснювальних, з'ясувальних тощо). Вважаємо, що можна виділити серед них два основні типи речень:

1) **речення з провідною складносурядною основою**, ускладненою безсполучниковістю, як-от: *Надворі ще не сіріло, а в хаті вже ранок: топилася піч, хазяйка пекла тиріжки з картоплею, старий дід порався, лагодячи чоботи* (І. Багмут);

2) **речення з провідною основою складного безсполучникового речення**, ускладненого сурядністю: *Торжествують: він не помилявся, не змочив – ні разу! – подошов, проти вітру – жоден раз! – не пхався, але ж він нікуди і не йшов* (В. Симоненко); *Однаке й тепер є старому відрада: кладу руки на вулик – і маю музику, кладу очі на зорі – і маю втіху* (М. Стельмах); *Минула ніч, настав уже й день, а ніякого розпорядження ні від кого не поступало* (П. Панч); *Постановник не осипав Ярославу компліментами, він після роботи тільки потиснув їй руку, але цей мовчазний потиск руки був для неї дорожчий за слова* (О. Гончар); *Гроза пройшла: зітхнули трави, квітки голівки підняли, і сонце, тепле і ласкаве, спинило погляд на землі* (Олександр Олесь); *Так воно дивно на світі: усі люди, а життя в них не однакове* (Б. Грінченко); *Усе це буде, все це заясніє, І легко стане всі шляхи бороти* (Т. Севернюк); *Може, ти і великий мудрець, Може, й справді для інших взірєць, Та не смій зневажати людей І заради найвищих ідей* (П. Сингаївський); *Деколи*

яка поранна птиця перелетить понад верхів'я дерев, деколи серна стрибне в гущавінь, перебираючись до джерельної води, деколи листок зашелестить і впаде – **і** знов тихо (Б. Лепкий).

У розгорнутих синтаксичних конструкціях, що складаються з чотирьох і більше предикативних одиниць, буває важко визначити, яка з основ є провідною – складносурядна чи безсполучникова, тобто речення з безсполучниковим та сурядним зв'язком утворюють складні взаємовідношення та взаємопереплетення семантико-синтаксичних відношень. Наприклад: *Тече вода в синє море, **та** не витікає, шука козак свою долю, **а** доли немає* (Т. Шевченко); *Можна знайти в природі півтоні, Можна життя спинити на півслові, **Але** нема в житті напівціни, **Але** нема в житті напівлюбові* (А. Демиденко); *Вже вечір тіні склав у стоси, за обрії котиться курай, **і** дальні пахнуть сінокоси, **і** дальній пахне рідний край* (В. Стус); *Розбите люстро, **і** мовчать ікони, Тоненька нить до прядива тремтить, На підвіконні яблуко червоне, **А** юна осінь в чорному стоїть* (Т. Севернюк); *Постановник не осипав Ярославу компліментами, він після роботи тільки потиснув їй руку, **але** цей мовчазний потиск руки був для неї дорожчий за слова* (О. Гончар); *Вода збивала й змивала жовте й сухе липове листя, ламала відмерле галуззя, кидала його з дерев на твердь; цілі водоспади били з дахів, балконів, ринв – потоками бігли по вулицях, **а** грім десь ходив за тими водоспадами й хмарами, **але** блискавки не спалахували й не мигали, лишень гриміло, **й** прозора дощівка немовби старалася освітити темряву дня* (С. Пушик).

3. Складні ускладнені речення з підрядним та безсполучниковим зв'язком

Визначальною у цьому типі сполучниково-безсполучникових утворень є переважно безсполучниковість. Підрядні частини, що ускладнюють структурну основу складного безсполучникового речення, включаються всередину структури або додаються в кінці, як-от:

*Матері забудь не можу, скрізь, **на що** я тут не гляну – чи на ліс, чи на поляну, – бачу її душу гожу, чую вимову кохану* (П. Тичина). *Навесні лівий берег затоплюється водою, вона не сходить і тоді, **коли** беруться пухнастим листячком верби та вільхи, затоплені тією водою чи не по верхівки* (Є. Гуцало); *Чай-*

ки якось хижо кигичуть, злу радість я чую в тім хорі, **мов** згубу на нас вони кличуть (Леся Українка); Я бачив жорстокість: крізь наше село На схід і на захід війна прогрімала, Я бачив, **як** діють підступність і зло, **як** мати за кілька хвилин посивіла (О. Лупій); Небо по-літньому квітчасте; по небосхилу, **де** збились у веселий табунець білі хмарки, воно було темно-блакитним (М. Карплюк); Вчені висловили припущення: число сім є тією кількістю одиниць для сприймання і запам'ятовування, **яке** “вкладається” у пам'ять людини найкраще (З часопису); А ти подумай, ти помрій, **чи** день не загубив ти свій, чи доробив, чи докохав, чи людям і землі усе, **що** міг, віддав (Р. Братунь); Дитина – дзеркало родини; **як** у краплі води відбивається сонце, так у дітях відбивається моральна чистота матері і батька (В. Сухомлинський); Ми українцями росли із ним – не з'яничарився, **хто** був з Тарасом (В. Василяшко); Не заздрю нищим, і духовно вбогим, і хитро ситим в сонній тишині – нехай вони позаздрять тим дорогам, тривогам тим, **що** суджені мені (А. Малишко); Він посміхнувся, води всмак напився і в тишині подумав лиш одно: краплину ту, **щоб** хліб рясний родився, в пухкій землі тепер знайшло зерно (В. Бичко).

Рідше провідною (визначальною) в ускладнених складних реченнях є підрядна основа, ускладнена безсполучниковим поєднанням предикативних частин, як-от:

Поезія має ту властивість, **що** зникнути навіки не може: заакумульована в ній творча енергія не лише не гине, а й має здатність періодично відроджуватися (Є. Маланюк); **Як** у нашому селі в крицю вдарять ковалі, **як** у небі голубому закурличуть журавлі, - так і знай: не за горами із пахучими вітрами, з солов'їними піснями йде весна по всій землі (Б. Олійник); Чогось, **коли** про мову мова безневинна, себе я карликом вбачаю при горі: сторіччя зводили її в таємній прі з усім тим чароцвітом, **чим** земля єдина (І. Мадинський); Не люблю ясновидців, отих, **що** каркають тобі вслід без жодного ризику: повернешся після битви з щитом – привітають; принесуть на щиті – обіллють тебе брудом (І. Муратов).

Якщо складна синтаксична конструкція з підрядним та безсполучниковим зв'язком складається з чотирьох і більше предикативних одиниць, то вони можуть утворювати декілька блоків зі складними взаємовідношеннями структури та семантики.

Порівняймо: *Хай зрідка свято, почетом негусто, Не покарай лиш, доле, словоблудством, **Покіль** живу* (Г. Тарасюк); *Не прошу любові, ані ласки, **Бо** любові випрохати не мож – Будь мені, **як** королева з казки, **Що** заснула серед срібних рож* (Б. Лепкий); ***Коли** дивився у минуле – скинь капелюха, **коли** у майбутнє – закоти рукави* (Нар. творчість); *Не бійся правди, **хоч** яка гірка, Прозрінь не бійся, **бо** вони як ліки* (Л. Костенко); ***Поки** на світі є горе й тумани – буду увесь, мов роз'ятрена рана, **поки** планета не знищить стронцій – буде для мене нерадісне сонце* (Т. Мельничук); *Хіба забудеться для мене священна матері любов, її душі тепло щоденне, **що** зігріває знов і знов, **де** б я не був, **куди** б не йшов, вона в трудах завжди зі мною, **як** сонце з доброю весною* (М. Сингаївський); *У кожного життя зоря своя, Собою ми народжуємо зірку, **Аби** урешити впасти з неба стрімко, **Аби** і в мить останню світ сів* (В. Вознюк).

4. Складні ускладнені речення із сурядним, підрядним та безсполучниковим зв'язком

Мінімальною для таких речень є чотирикомпонентна структура. Здебільшого ж такі поєднання є надзвичайно розгалуженими, зі складним переплетенням семантико-синтаксичних відношень, з різними рівнями „зовнішнього” і „внутрішнього” членування. Наприклад: *Сон літньої ночі колись мені снився, коротка та літня нічка була, **і** сон був короткий, – він хутко змінився і зник, **як** на сході зоря розсвіла* (Леся Українка); *І та мелодія не може зацікавити: не раз, **як** тільки лист од вітру зашумить **чи** блиснуть проти сонця ярі квіти, вона зненацька в думці забринить* (Леся Українка); ***Коли** зацікавить спина, важкими стануть ноги, **а** руки ледве триматимуть кісся, **коли** потом не раз сплинеш **і** стане тобі мляво, тоді її оціниш по-справжньому труд і справу косаря* (Ю. Збанацький); *Вільно їй широко розляглися зелені поля; не тіснили їх похмурі ліси, не давили високі гори, **і** далеко-далеко сягало око впродовж ланів та невеличких гайків, **що** зеленими вершечками виглядали з ярів та балок* (В. Винниченко); *Стукнуть у шибку вітри легкокрилі, вдариться пташка **чи** дощ січе, – мов української мови хвилі, мов під вікном моїм Дніпр тече...* (І. Давидков); *На пагорбах розсипалися полукипки, теплі ожереди були схожі на чіткі*

хмари, що опустились з небес і які, коли тільки споночіє, сплинуть догори (Є. Гуцало).

Отже, на основі поєднань різних типів синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень будуються досить складні синтаксичні конструкції (складні речення ускладненої структури), що формують розгорнуті висловлювання з різноманітними „ходами” й „переходами” складної думки. Іноді поети використовують таке ускладнене складне речення для тематично завершеного вірша, як-от:

Поволі темнішає поле,
Й до місяця сяє в росі,
Та очі мої вже ніколи
Сльозами не блиснуть красі:
Покинули друзі безсилі
Мене умирати в степу,
Де вітер гойда на могилі
У житі одвічну журбу;
Де сокіл мандрує під небом
Й несе мою волю кудись;
Де серце моє вже над степом
Не здужає крикнути “вернись”.
(Т.Осьмачка)

VII. Період як різновид складного ускладненого речення

Досить часто ускладнене складне речення є синтаксичною конструкцією, своєрідною щодо своєї організації, яка відома в публіцистичному і науковому мовленні під назвою „період”. Цей термін грецького походження означає дослівно „рух по колу”. За визначенням А. П. Коваль, період – це „особлива синтаксична конструкція, побудована з гармонійно організованих частин, які, замикаючись у коло, створюють у логічному та інтонаційному плані цілком завершену і своєрідну одиницю мови. З боку змісту період характеризується розгорнутим викладом теми, а з боку форми – впорядкованим розташуванням компонентів і ритмічністю” [17, с. 267].

Період вважають стилістичною фігурою синтаксису, визнаючи його як просте ускладнене речення (найчастіше із сурядним рядом словоформ) або багатоконпонентне складне речення,

що характеризується єдністю теми, вичерпною повнотою змісту і гармонійністю синтаксичної структури. О. Д. Пономарів називає такі стилістичні властивості періоду, як *музичність, ритмічність, синтаксична й змістова завершеність, єдність багатоманітності; стислість, лаконічність; емоційність, експресивність, пристрасність, урочистість, піднесеність* [див.: 26, с. 230–231].

Більшість дослідників трактує період як різновид речення ритмічної будови з виразною смисловою та інтонаційною дво-частинністю. А. М. Галас уважає категоріальними ознаками речення-періоду: 1) смислову і структурно-інтонаційну розчленованість на дві частини при наявності у першій частині однотипних (однорідних) компонентів – членів періоду; 2) смислово-інтонаційне напруження і відносну вичерпність вираження думки; 3) тематичну єдність змісту [7, с. 8].

Період – розгорнутий вислів, що за своїм змістом та інтонацією чітко розподіляється на дві частини: перша частина – *засновок* – характеризується нанизуванням однотипних компонентів, наростанням інтонації до місця паузи, за яким починається друга частина – *висновкова*, позначена спадом інтонації. Смислові відношення між частинами періоду – такі ж, що й між предикативними частинами складного речення, тобто *єднальні, розділові, протиставні, часові, причинові, умовні, допустові* тощо. Проте особливість періоду полягає в тому, що між засновком, що містить декілька однотипних частин, з однотипними семантико-синтаксичними відношеннями (часовими, причиновими, порівняльними, означальними, допустовими тощо), і висновком встановлюються найчастіше зіставно-протиставні чи результативні відношення. Наприклад: *Коли в грудях моїх тривога То затухає, то горить, Коли загублена дорога, А на устах любов тремтить, Коли уся душа тріпоче, Як білий парус на човні, - Тоді рука моя не хоче Пером виводити пісні* (М. Рильський).

Періодові властивий постійний порядок розміщення його частин: перша частина містить у собі ряд (нанизування, перелік) однорідних (однотипних) компонентів, які і за змістом, і граматично залежать від другої частини (висновкової), разом з якою період становить логічно завершену структуру. Наприклад: *Тим часом зовсім звечоріло, груша оповилась тінню, мати ввімкнула надвірну лампочку, щоб падало світло з веранди, щоб краще*

було видно бесідникам одне одного, – не щодня ж зустрічає людина свого давнього товариша, друга молодості (О. Гончар);
І хоч часами плутана була моя стежа, і помацки проходу серед страшних шукав я перешкод, і помилки робив я неминучі, і сто разів зривався я із кручі, – завжди мене мій рятував народ (І. Кочерга).

За синтаксичною структурою періоди – складні ускладнені речення – можна поділити на такі типи:

1) **ускладнене складнопідрядне речення з кількома підрядними частинами** (з провідною однорідною супідрядністю):

І там, де на всьому лежить печать мовчання, де стримані і скарги, і пісні, де здавлені прокльони і ридання, – вість людям подають кайдани голосні (Леся Українка); У далеких днях, коли небо прибиралося у синявий шовк, коли сонце розходилося блискучим золотом, коли тепло все переймало й розпирало, добувало все, неначе силоміць із землі наверх, – жилося прегарно (О. Кобилянська); Як не будуть ці слова квітками, Як не будуть морем і крильми, Як не будуть полем і жінками, – Не прийми їх, земле, не прийми (В. Китайгородська); Де немов з бавовни білі хмари, Де стоять, як велетні, чинари, Де не мовкне пісня соловейка, Де вогнем ферганська тюбетейка Прикрашає коси незчисленні, Де співці у вічному натхненні, Де сліди старого Алішера, Де Зухра (по-нашому Венера) Смажить шашилки, розклавши ватру, В центрі міста, в затишку театру, Де у кожнім винограднім гронці Стільки є наснаги, як у сонці, Де, як бубон, сонце золотаве Стелить звук-проміння на отави, Де Тімура мури мармурові Увібрали силу сліз і крові, Де стихає в надвечір'ї спека, Де рясніють зорі Улугбека, Де вода народжується з льоду, Там, де невмирущий дух народу, – Там я був і щастям називаю День узбецького ясного краю (Д. Павличко);

2) **ускладнене складне безсполучникове речення:**

Не хмара сонце заступила, Не вихор порохом вертить, Не галич чорна поле вкрила, Не буйний вітер се шумить: Се військо йде всіма шляхами, Се ратне брязкотить збруями, В Ардею-город поспіша (І. Котляревський); Скосив, підняв, обмолотив, урятував – честь тобі й хвала, зоставив на землі, притоптав, прикотив колесами, зневажив – ганьба довічна! (П. Загребельний);

3) **ускладнене складне речення з безсполучниковим та сурядним зв'язком** (з провідною безсполучниковістю):

Уже весна відсвяткувала Свої вишневі весілля, Уже до літнього причала Пливе запліднена земля, Вже колос виник на ячмені, Отож, здавалось би, пора Пісні покинути шалені, Як мудрість каже нам стара, Вже підростуть небавом діти, І їм наступної пори Самим співати і любити Серед рясної гущину, - Проте в сріблястім верболозі Таємні спільники мої, Не підкоривши серця прозі, Співають пізні солов'ї (М Рильський); Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини – немоцних батьків і матірок, – і всяке манівцем да ночами, степами, тернами, байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького (П. Куліш); Ні жайворонка в небі, ні чорногозу в траві, ящірки поснули в землі, цвіркунці позамерзали на смерть, і трави всі сухі, сонце не гріє, тільки високо під хмарами летять останні птахи в вирій, – осінь (Ю. Яновський);

4) ускладнене складне речення з сурядністю та підрядністю (частіше – з провідною підрядністю):

Нехай обдурений я сном, Нехай осміяний без жалю, Нехай замість весни і раю Ридає вітер за вікном, – О хай розвіялися сни, Хай ті ж і сум, і жаль, і муки, – Але я їй досі чую звуки Мосі дивної весни (Олександр Олесь); Коли весна рожева прилетить І землю все вбере і завітчас, Коли зелений гай ласкаво зашумить І стоголосо заспіває, Коли весні зрадіє світ увесь і заблещить в щасливій долі, І ти одна в квітках і травах в колі десь, Серед весни, краси і волі Не зможеш більше серце зупинить, Що в грудях буде битись, мов шалене, І скрикнеш, – знай, не долетить Уже твій скрик тоді до мене (Олександр Олесь);

5) ускладнене складне речення з безсполучниковим та підрядним зв'язком:

Я мимоволі думаю про те, Яким потрібно завжди зрілим бути, Яким потрібно завжди юним бути, Яким потрібно простим завжди бути, Яким складним потрібно завжди бути, Яким потрібно неоднаким бути, Яким неостаточним треба бути, - Щоб люди зрозуміли: це поет! (М. Вінграновський);

б) ускладнене складне речення з сурядним, підрядним та безсполучниковим зв'язком:

Лиш хто любить, терпить, В кім кров живо кипить, В кім надія ще лік, Кого бій ще манить, Людське горе смутить, А добро веселить, – Той цілий чоловік (І. Франко); Коли ви в місті

живете і жити вже немає сили, Коли набридло вам і те, Що вчора ви ще так любили, Коли і ваші лікарі, і ліки їх, і друзі зрадні Говорять вам уже згори, *Що допомогти вони безрадні, Коли самі ви лишитесь один, покинутий, забутий, І стане круком світ увесь, а небо келихом отрути, - Не все ще втрачено для вас, Ще ліки є на ваші рани...* (Олександр Олесь).

До інтонаційних особливостей періоду належить протиставлення між засновковою та висновковою частинами. Перша частина періоду характеризується наростаючим підвищенням голосу і називається *протазисом*. Друга (заклучна) частина вимовляється із зниженням голосу і називається *аподозисом*. Кінець першої частини вимовляється з найбільшим підвищенням голосу і називається *вершиною* періоду. За вершиною періоду настає *пауза*, яка актуалізує висновкову частину. На місці паузи ставиться особливий для періоду розділовий знак – **кома і тире**.

Іноді період є надзвичайно розгорнутим реченням і становить самостійний поетичний твір. Наведемо приклад такого речення-періоду із збірки І. Римарука „Діва Обида”:

На тій землі,
де ще почуєш восени троїсті,
де Бог ночує в кожному атеїсті,
де кожні вісті – як останні вісті,
якщо й незлі,
де ветхий міт
живіший од насущної мороки,
де мовчазні сороки і пророки,
де кожен зирить на чотири боки,
як Світовид,
де три свічі
не догорають у малім віконці,
де поріднилися бранці й охоронці
та знай панують у своїй сторонці,
де всі ключі
одних дверей
у райський сад не годні одімкнути,
де грішники цураються спокути
й висвистує свої злодійські нути
гіперборей,
на тій землі,
де час, немов чумак, іде поволі,

де честь в неволі, а не на престолі,
де ковалі близького щастя голі,
мов королі,
де срібну креш
на срібняки не промінняє злидень,
якому що не чарка – то й Великдень,
де кожен хутір – сам собі і Відень,
і Лондон теж,
де літня ніч
для поцілунку трохи закоротка,
де в скрині – й мазепинка, і пілотка,
де вірять у ворожку й Полуботка,
і, певна річ,
у віщі сні,
де пагорби – немовби зі святого
Письма – жовтіють солодко і строго,
де жінка не чекає вже нікого:
не йдуть сини,
де всі слова
диктує нам осквернена могила –
і в тому їхня неміч, але й сила,
де знову лютим цвітом закипіла
розрив-трава
в нічній імлі, -
там наші душі стомлені зйдуться,
молитвою, немов плачем, зайдуться
і щезнуть у століттях... а знайдуться
на тій землі.

Отже, аналіз складних синтаксичних конструкцій сучасної української мови засвідчує велику їх різноманітність у плані структурних виявів та формально-семантичної ускладненості. Можна з упевненістю сказати, що вони постійно розвиваються, вдосконалюються й урізноманітнюються. Проте, незважаючи на цю різноманітність, відзначимо, що складні ускладнені речення є окремим типом синтаксичних одиниць, які мають свої правила і закони побудови та чіткі критерії класифікації.

VIII. Запитання для самоконтролю

1. Які складні речення називаємо елементарними?
2. Чим спричинено структурно-семантичне ускладнення складних речень?
3. Чим відрізняються поняття „семантична структура простого речення” і „семантична структура складного речення”?
4. Що забезпечує взаємозв'язок структури і семантики складних речень як цілісних граматичних одиниць?
5. З чим пов'язане поняття структурно-семантичного ускладнення речення?
6. Які критерії виокремлення складного ускладненого речення як окремої синтаксичної одиниці Вам відомі?
7. Які чинники виформовують структуру ускладнених складних речень?
8. Назвіть типи ускладнених складносурядних речень. Наведіть приклади.
9. У який спосіб здійснюють структурно-семантичне ускладнення складнопідрядних речень?
10. Як класифікують ускладнені складнопідрядні речення?
11. У чому полягає специфіка складних речень із послідовною підрядністю?
12. Які семантико-синтаксичні відношення можуть виражати однофункціональні підрядні частини в реченнях із послідовною підрядністю?
13. Які комбінації взаємопов'язаних семантико-синтаксичних відношень передають речення з неоднорідною послідовною підрядністю?
14. У чому виявляємо своєрідність складних речень із супідрядністю?
15. Яка супідрядність називається однорідною? Наведіть приклади речень зазначеного типу.
16. Які семантико-синтаксичні відношення спостерігаємо між головною та однофункціональними підрядними частинами в реченнях з однорідною супідрядністю?
17. Яку однорідну супідрядність можемо трактувати як одночленну?
18. Чи може однорідна супідрядність бути різночленною? Наведіть приклади.

19. Яку супідрядність кваліфікуємо як неоднорідну (паралельну)? Наведіть приклади речень зазначеного типу.
20. За якими ознаками встановлюємо різновиди речень з неоднорідною супідрядністю? Назвіть ці різновиди й наведіть приклади.
21. Який тип зв'язку називаємо супідрядністю змішаного типу? Наведіть приклади речень зазначеного типу.
22. Назвіть типи ускладнених складних безсполучникових речень.
23. Як поділяємо ускладнені речення з різними видами синтаксичного зв'язку?
24. Що називаємо періодом?
25. Які особливості притаманні періоду як різновиду складного ускладненого речення?
26. На які типи можна поділити періоди за синтаксичною структурою?
27. Яка роль інтонації при вимовлянні періоду?

Х. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема: Складні ускладнені речення з одним видом синтаксичного зв'язку

1. Визначення складних неелементарних конструкцій.
2. Проблема класифікації складних ускладнених речень.
3. Складні ускладнені речення із сурядним зв'язком, їх особливості.
4. Складні ускладнені речення з підрядним зв'язком: структура, семантика, функції.
5. Складні ускладнені речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, їхня специфіка.

Рекомендована література

Основна

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К. : Рад. шк., 1982. – С. 201–203.
2. Сучасна українська мова / за ред. О.Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С. 349–356.
3. Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 381–388.
4. Шульжук К. Ф. Складні багатоконпонентні речення в українській мові. – К. : Вища шк. Головне вид-во, 1986. – 183 с.

Додаткова література

5. Бабайцева В. В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация. – М. : Просвещение, 1979. – С. 235–245.
6. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. – М. : Высш. шк., 1978. – С. 349–385.
7. Горяний В. Д. Рідна мова: Підручник для 10-11 класів. – Вид. друге, перероб. – К. : Освіта, 1995. – С. 172–180.
8. Гуйванюк Н. В., Кардашук О. В., Кульбабська О. В., Синтаксис сучасної української мови: Схеми і таблиці. – Чернівці: Рута, 2000. – 132 с.
9. Кучеренко І. К. Складнопідрядні речення з кількома підрядними // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 5. – С. 30–39.
10. Плиско К.М. Викладання синтаксису української мови. – К. : Рад. шк., 1978. – 182 с.
11. Солганик Г. Я. Сложное синтаксическое целое (прозаическая строфа) и его виды в современном русском языке // Рус. яз. в шк. –

1969. – № 2. – С. 92–97.

12. Шульжук К. Ф. Ускладнені складнопідрядні речення в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1983. – № 9. – С. 34–38.

АУДИТОРНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Прочитайте теоретичну частину посібника. Проаналізуйте кілька наукових визначень складних ускладнених речень, використовуючи праці, зазначені в списку літератури. Яке з них найточніше відбиває специфіку цих синтаксичних утворень? Якою мірою, на вашу думку, наведене шкільне визначення відповідає критерію науковості: „Багатокомпонентними називаються складні речення з трьох і більше предикативних одиниць (простих речень)” [7, с. 172].

Завдання 2. Порівняйте різні класифікації складних ускладнених речень. Що їх об’єднує і чим вони відрізняються? Яку з наведених класифікацій Ви вважаєте можливим запровадити в шкільну практику викладання синтаксису? Чому?

Завдання 3. Прочитайте тексти, додержуючись правильної інтонації. Випишіть із них елементарні складносурядні речення та складносурядні речення ускладненої структури, охарактеризуйте їх за схемою [8, с. 81]. Вивчіть цю тему за шкільним підручником і розберіть одну з виписаних конструкцій відповідно до схеми розбору, поданої у ньому:

Схема аналізу багатокомпонентного складного речення

1. Установити кількість частин у складному реченні та вид зв’язку між частинами – сурядний, підрядний чи безсполучниковий.
2. Визначити тип багатокомпонентного речення.
3. Якщо речення є складнопідрядним з кількома підрядними, назвати вид підрядності – послідовна, паралельна, однорідна тощо.
4. Пояснити розділові знаки [7, с. 166–167].

ТЕКСТИ ДЛЯ АНАЛІЗУ

I. Щоразу, повертаючись до рідної Красносілки, проходжує усіма сільськими вуличками. Будять вони спомини про мої дитячі літа. Згадується, як вибігав із хати і стрімголов мчав у степ... Тільки-тільки зійшли сніги, і гріє сонечко, а з високого, аж до болю в очах, голубого неба, дзвенить велична музика. То невтомний жайвір радіє сонцю, вітаючи і новий день, і весну, і пробудження природи.

... А сьогодні природа волає помочі. Страшно подумати, але людство йде швидкими кроками до екологічної катастрофи.

Треба боротися за природу, за її красу і живодайну силу. Без неї не існуватиме цивілізація, не матиме майбутнього технічна довершеність. Ніякі комп'ютери і космічні кораблі не замінять нам лісів і чистоводних озер, жайворонкового співу і стрімкого лету журавлів, весняного цвіту яблунь і веселої грайливості дельфінових зграй... Природа була й має залишитися матір'ю, середовищем для життя людини, проте сама по собі вона не відновиться у своїй силі та красі (В. Полковенко).

- *Доповніть текст власними роздумами про нерозривну єдність людини і природи, використовуючи різні типи складних ускладнених речень.*

II. Після року затекла у нас хата. Спершу на стелі зробилась жовта райдужна пляма, немов би хтось намалював криве і трошки замузане сонце. Потім сонце скривилось ще більше, підпливло водою, і додолу закапали руді, перемішані з глиною сльози. Краплі – бумс! – били з розгону в підлогу, видовбували собі лунки, і скоро наша долівка стала такою подзьобаною, як на картинах Місяць, – вся в дірочках і ямках.

Це була дивовижа, і я бігав по хаті і заглядав у лунки, а мати сказала: “Ой горенько! Потоп!.. Що ж воно буде!” Вона притягла ночви і підставила тазик.

Даремно мати злякалась, нічого страшного не сталося. Навпаки у нашій хаті залунала музика; старі дерев'яні ночви грали по-своєму, і цинковий тазик, куплений в сільмазі, грав по-своєму. Дзум, дзинь, дзінь! – озивався тазик, а ночви казали

коротко й глухо: бумс!

Так вони й грали, і виходило в них влад, і звучала в хаті кришталева музика крапель:

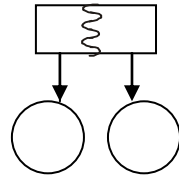
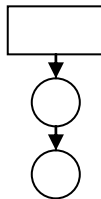
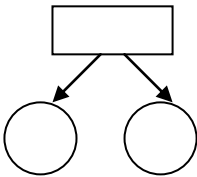
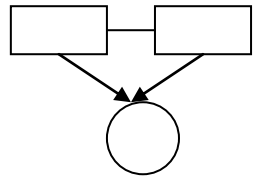
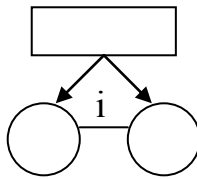
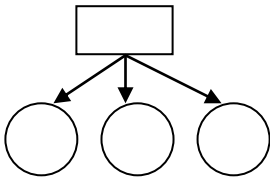
- Дзінь...
- Дзінь...
- Бумс!

(В. Близнець)

- *Доповніть текст міркуваннями про те, чому люди у своїх спогадах повертаються до дитинства, що це означає: тугу за минулим чи причетність до землі, де народився, до кращих родинних традицій, синівський обов'язок? Використовуйте у висловлюванні різні типи складних ускладнених речень.*

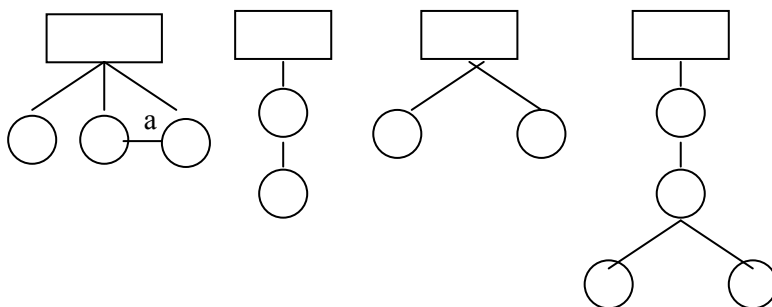
Завдання 4. *Ідентифікація схем і речень.*

Розставте порядкові номери до схем речень із вправи. Дайте їм синтаксичну характеристику (усно).

1. Дитинство живе в людині від початку до кінця її життєвого кола, бо це найкраща частина її центру, вічно освіжаюча субстанція, яка утримує її в чистоті й оптимізмі (У. Самчук). 2. У кожного з нас є той найдорожчий у світі берег, від якого починалась наша дорога в життя і куди ми не завжди повертаємось (І. Цюпа). 3. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел отрочества, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму (О. Довженко). 4. Живі потреби люблячого серця, яке ще не охолело від досвіду, спонукають дитину бачити й любити життя навіть там, де досвідчений розум не бачить нічого живого й одухотвореного (П. Юркевич). 5. Чим більше дізнається про своїх предків, тим мудрішими і впевнішими будете, тим шляхетніше себе почуватимете (О. Макаренко). 6. Хто зберіг любов до краю і не зрікся роду, тільки той віддав всю душу, все, що зміг, народу (Олександр Олесь).

Завдання 5. Здійсніть репродукування¹ тексту, використовуючи складні ускладнені речення з підрядним зв'язком, що відповідають наведеним рівневим схемам:

¹ Репродукування тексту – це вправа, подібна до переказу або вільного диктанту, проте вона відрізняється своєю цілеспрямованістю: студенти мають відтворити прочитаний викладачем текст (абзац тексту), обов'язково використовуючи наведені в завданні схеми синтаксичних конструкцій. Це завдання сприятиме збагаченню мовлення, переконає в багатстві виражальних засобів сучасної синтаксичної системи, допоможе оволодіти пунктуаційними навичками.

Весняний дим

Солодким здається він мені...

Як тільки танули по долинах і горах сніги довкола Дубового, як тільки ласкаве сонце прогрівало землю, а з полонин прилітали теплі вітри, ми виходили на ниву перед нашою давньою хатою. Пеньки кукурудзяного бадилля стирчали з самої осені – пониділі, струхлявілі і пошерхлі на дощах та морозах. Щоб знову зорати ниву, треба було її очистити і підпорядкувати, коли розтануть сніги по долинах і горах. Ця робота належала нам, дітям. Чи не з неї ми починали привчатися до землі, зводити до хліборобської праці? Чи не звідси починалися наші весни в селі? Ті самі весни, що приносять благородний і очищаючий клопіт кожному, хто добре пам'ятає про землю-матір.

Мотикою ми викопували пеньки, дбайливо струшували, оббивали з коріння землю, аби цурпалки хутчіш просихали і легше потім згорали. До того ж нам наша мама казала, що землю палити на ватрі – неспасенний гріх, що земля тоді чує кривду і погано родить. Може, то була всього наївна мамина хитрість, але в мамину правду ми вірили, як вірять у святість.

Старші викопували пеньки, молодші зносили їх до громад. Для кожного з дітей була робота, у всьому на ниві було захоплене натхнення. Адже і ми зустрічали весну, чули турботу і благородний неспокій весни...

Нива вже стелилася гладкою відпочилою ораницею, вже по ній принишклими купками-шатрами сіріло просохле на вітру і сонці бадилля. І ми чекали того святкового моменту, коли мама дозволить підпалити вогонь.

Спершу білий-білий, ба навіть жовтавий густий дим здіймався над нашою нивою. І нам здавалося, що нива оживає, бо дим клубочів кучерявою хмариною, до ріллі нишк гривою зворохобленого коня, поволі тягнувся вгору, поки грива не розчісувалася вітром, поки не вихапувалося над громадками бадилля червоне надвечорове полум'я. Нива тепер уже жила. І було в цьому щось дивно чаклунське, таємниче. Пахло димом весни, що вже віщує нове проростання, нове цвітіння, новий врожай... (І. Чендей).

- *Розберіть усі складні ускладнені речення з підрядним зв'язком за схемою. Накресліть лінійні схеми, визначте види підрядних одиниць, користуючись шкільним підручником.*

Завдання 6. Перепишіть текст. Визначте тип складних ускладнених речень. Накресліть схеми цих речень, випишіть та розберіть за схемою [8, с. 94] безсполучникові складні речення елементарної будови та складні ускладнені безсполучникові речення. Які семантико-синтаксичні відношення в них виражено і якими засобами?

Темно. Жевріє тільки вузенька смужка, вона тягнеться навкоси, од вікна до печі. А за нею, за цією смужкою, тихо й чорно. Та ось... ожила, заворушилася п'їтма. Наче хтось сколотив її – піднялись дрібненькі пушинки. Вони виходять із темряви і на світлі стають золотими, рожево-пухнастими. Тихо снують пушинки, плывуть одна за одною, то піднімаються, то опускаються, то зникають зовсім.

Я колись і не знав, що в нашій хаті живе стільки малечі... Ви не смійтеся, ви краще придивіться – вони живі. Бачите: їх сила-силенна, але ніхто не штовхається, не заступає дороги, не заважає іншим. Бо це не прості, це Вишневі Пушинки.

Так, так, саме Вишневі Пушинки.

Коли цвітуть сади і тополі стоять у білому пусі, немов обліплені ватою, і кульбаби світять під хатою жовтими сонечками, – ось тоді Вишневі Пушинки живуть у саду, на волі. Вони сидять у чашечках квітів, білі-білі клубочки. Вітер колише їх, сонце зігриває, бджоли годують медом. А потім: одцвітають вишні, опадає пух із тополі, мати відчиняє вікно, і Пушинки із сумом перебираються в хату.

Бува, прокинешся вранці, а скрізь – на підвіконні, на лаві, на долівці – повно білого пуху, білого цвіту, жовтого пилку. А на тій пороші – кволі й холодні Пушинки; вони ледь ворухатся, розповзаються хто куди.

До весни ховаються Пушинки у темних закутках. Бо їх, маленьких, може і дощ прибити, і вітер зав'яять, і комар задушити.

Цілими днями вони сидять нишком. Сумують за сонцем, за фіалками, за вишневим цвітом. І тільки тоді, коли тихо, коли в хаті жевріє промінь, виходять на світло і починають свої забави.

Освітлені сонцем, вони мерехтять, немов зірочки. Їх безліч, їх густо, як маку, і всі рожево зблискують, снують і рояться в п'їтьмі, сплітаючи свої слїди в химерне мереживо.

Вони танцюють.

(В. Близнець)

- *Розберїть 2–3 складних ускладнених речення із безсполучниковим зв'язком за шкільною схемою розбору. Пояснїть пунктограми в реченнях четвертого абзацу, користуючись таблицею [8, с. 120-121] та наведеними схемою, зразком.*

Схема пунктуаційного розбору речення

- I. Вид розділового знака:
  - 1.1. одиничний знак:
    - 1.1.1. крапка;
    - 1.1.2. двокрапка;
    - 1.1.3. три крапки;
    - 1.1.4. крапка з комою;
    - 1.1.5. тире;
    - 1.1.6. знак питання;
    - 1.1.7. знак оклику.
  - 1.2. парні знаки:
    - 1.2.1. дві коми;
    - 1.2.2. два тире;
    - 1.2.3. дужки;
    - 1.2.4. лапки.
- II. Тип розділового знака за функцією:
  - 2.1. відділювальний;
  - 2.2. розділюваний;
  - 2.3. виділювальний.
- III. Формулювання правила.
- IV. Варіант розділового знака (якщо можливо).
- V. Функція розділового знака:
  - 5.1. виділення речень у тексті;

- 5.2. оформлення окремого речення як закінченого, так і незакінченого;
  - 5.3. позначення межі між сурядним рядом словоформ;
  - 5.4. позначення межі між предикативними частинами складного речення;
  - 5.5. виділення ускладнювальних компонентів простого речення;
  - 5.6. виділення сурядних рядів з узагальнюючими словами;
  - 5.7. виділення слів автора і власне прямої мови.
- VI. Особливості пунктуації у зв'язку з функціональним призначенням тексту:
- 6.1. Науковий стиль:
    - 6.1.1. перевага знаків, що мають логіко-граматичне обґрунтування;
    - 6.1.2. відсутність інтонаційних і смислових знаків;
    - 6.1.3. нормативне вживання розділових знаків.
  - 6.2. Офіційно-діловий стиль:
    - 6.2.1. стандартне вживання розділових знаків.
  - 6.3. Публіцистичний та художній стиль:
    - 6.3.1. вираження логічного / емоційного змісту;
    - 6.3.2. наявність нормативних / індивідуально-авторських знаків;
    - 6.3.3. багатозначність і поліфункціональність розділових знаків;
    - 6.3.4. вираження мелодики тексту.

Зразок:

Замилування кущем шипшини¹, на якому палають червоні ягоди, стрункою яблункою¹, на якій залишилось кілька пожовклих листків^{1,2}, кущем помідорів⁴, обпалених диханням першого заморозку⁴, -³ все це пробуджує в людині лагідне², дбайливе ставлення до живого², прекрасного (В. Сухомлинський)⁵.

Аналізоване речення за будовою – складна синтаксична конструкція – період. Виділимо й пронумеруємо основні пунктограми:

пунктограма 1. Кома у складнопідрядному реченні;

пунктограма 2. Кома між однорідними членами речення;

пунктограма 3. Тире перед узагальнюючим словом;

пунктограма 4. Кома для виділення відокремлених означень;

пунктограма 4,3. Кома й тире між засновковою та висновковою частинами періоду;

пунктограма 5. Крапка в кінці речення.

Розберемо за схемою пунктограму 1.

1. Розділовий знак – парний (коми).

2. За функцією – знак розділювальний.

3. Правило: для відмежування в складнопідрядному реченні підрядних речень, уведених сполучниками або сполучними словами, від головних і від інших підрядних ставляться коми (“Український правопис”, 1994, с.141).

4. –

5. Позначення межі між предикативними частинами складного речення.

Речення виписане з тексту публіцистичного стилю, тому аналізовані розділові знаки вживаються для вираження логічного, емоційного змісту.

Домашнє завдання:

1. Підготуватися до практичного заняття на тему: “Складні ускладнені речення з різними типами зв’язку”.
2. Виписати з текстів художнього стилю приклади складних ускладнених речень: а) з одним типом синтаксичного зв’язку; б) з різними типами синтаксичного зв’язку.

XI. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №2

Тема: Складні ускладнені речення з різними видами синтаксичного зв’язку

1. Складні ускладнені речення із сурядністю та підрядністю.
2. Складні ускладнені речення з безсполучниковим зв’язком та підрядністю.

3. Складні ускладнені речення із сурядним та безсполучниковим зв'язками.
4. Складні ускладнені речення із сурядністю, підрядністю та безсполучниковим зв'язком.
5. Період як різновид складних ускладнених речень.

Рекомендована література

Основна

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 96–99; 144–152.
2. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці : Рута, 1999. – С. 114–118.
3. Гуйванюк Н. В., Кардашук О. В., Кульбабська О. В. Синтаксис сучасної української мови : Схеми і таблиці. – Рута, 2000. – 132 с.
4. Пархонюк Л. М. Складне речення в українській мові (багатокомпонентні конструкції) : посібн. для вчителів та студ. філол. спец. – Тернопіль : Підручн. та посібн., 1998. – С. 35–62.
5. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. – К. : Вища шк., 1986. – 187 с.

Додаткова література

6. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Синтаксис. Пунктуация. – М. : Просвещение, 1981. – С. 244–245.
7. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. – М. : Высш. шк., 1978. – С. 367–390.
8. Гуйванюк Н. В., Максим'юк О. В., Китар Ф. Д., Вандишева К. В. Основи пунктуації. – Чернівці: Рута, 2002. - 119с.
9. Горяний В. Д. Рідна мова : підручн. для 10–11 кл. – Вид. друге, перероб. – К. : Освіта, 1995. – С. 172–180.
10. Мельничайко В. Я. Види мовного розбору. Українська мова : довідник. – Тернопіль : Богдан, 1997. – С. 95–105.
11. Омельчук Сергій. Формування навичок стилістичного аналізу складних синтаксичних конструкцій // Дивослово. – 2001. – № 5. – С. 33–34.

12. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во, 1938. – С. 427–443.

АУДИТОРНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Як Ви розумієте думку Г. Ф. Калашникової, що “зчеплення речень усередині багатокomпонентної конструкції підпорядковане не тільки законам організації даної моделі, але й одночасно і законам організації зв’язного тексту”? (Калашникова Г. Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. – Х. : Вища шк., 1979. – С. 151).

Завдання 2. Чи погоджуєтеся Ви з висновковим положенням К. Ф. Шульжука: “Очевидно, ще ближче стоять до тексту сполучниково-безсполучникові об’єднання речень. Такі структури загалом становлять проміжну ланку між складним багатокomпонентним реченням і текстом, вони частіше, ніж складні багатокomпонентні речення, являють собою текст”? (Шульжук К. Ф. Складні багатокomпонентні речення і текст // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. пр. – Кіровоград : Кіровоград держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка, 1997. – Вип.. 2. – С. 195–196).

Завдання 3. Поділіть наведені складні ускладнені речення на структурні компоненти (блоки). Сформулюйте висновок про те, які типи зв’язку при логіко-синтаксичному (смисловому) членуванні бувають провідними. Чому?

Пам’ять життя дається людині не з першим її криком, а згодом, вона виникає в тобі, мов струс, наче вибух, і своє буття на землі ти відлічуєш з тої хвилі (П. Загребельний). Скрипливими східцями дівчина почала підійматись до дзвонів, вони дрімотно озвалися на її ходу, наче хотіли заговорити до неї (М. Стельмах). Тоді над водою славно стелилися голоси, соковито гупали праники, і гарно окреслювалися жіночі постаті, і святістю віяло від їхніх персів, що вибивалися з грубих

полотняних сорочок (М. Стельмах). Бачив я усякі перли і коштовні самоцвіти, але єсть одна перлина, що з усіх найкраща в світі (В. Самійленко). На болоті спала згряя лебедина, вічна ніч чорніла, і стояв туман (О.Олесь). Ось щось злегка луснуло, наче перервалася нитка, що придержувала того кібчика на одному місці, злегка тріпнулися його крила – і кібчик опукою пустився на землю (Панас Мирний). Вліво від Андрія грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купались у ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася поміж деревами церква (М. Коцюбинський). Низенькі хати осіли під синьою банею неба, немов баби в намітках на коліна стали у церкві; за коловоротом по полю око м'яко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спинитись (М. Коцюбинський).

Завдання 4. Прочитайте зразки складних ускладнених речень у художньому описі, дослідіть їх структурну організацію та розмаїтість смислових відношень. Аргументуйте думку про те, що ”у межах одного речення може бути ціла гама найрізноманітніших відношень: єднальних, означальних, обставинних тощо. Вони передають рух авторської думки, допомагають розкрити складність життєвих ситуацій, створюють емоційно-експресивні цілісні описи картин природи, розповіді, роздуми тощо. У них можуть відобразитися умови і результати, причини і наслідки, початок і кінець, розвиток дії і висновки. Для складних синтаксичних конструкцій характерне також багатство інтонаційних переходів, що уможливорює образно-асоціативне зображення дійсності” (Омельчук Сергій. Формування навичок стилістичного аналізу складних синтаксичних конструкцій // Дивослово. – 2001. – № 5. – С.33).

1. Ось ранок, ясний та погожий ранок після короткої ночі. Зірочки кудись зникли – пірнули у синю безодню блакитного неба; край його горить – палає рожевим вогнем; червонуваті хвилі ясного світу миготять серед темноти; понад

степом віє її останнє зітхання; положисті балки дримають серед темної тіні, а високі могили виблискують срібною росою; піднімається сизий туман і легесеньким димком, чіпляючись за рослини, стелиться по землі (Панас Мирний).

2. Возносився [собор] рожево під саме небо, і низькі хмари черкали об найвищу баню, заплутувалися безпорадно поміж бань нижчих, умить зупинялися у своєму бігові, і тоді видавалося, ніби починає летіти над землею самий собор, і суцільна його дивна рожевість заступалася жовтістю від кованого золота, яким покрито було бані, й увесь собор зненацька засвічувався, мов щільник, повний меду, і в найпохмуріших душах ставало ясніше від того видовища (П. Загребельний. “Диво”).

3. Біля вітряка, що стояв на пагорбі, підіймався владар нічного неба; росячи траву, він погойдував тіні й змовницьки поглядав на землю; Оксана, схрестивши руки на грудях, благально подивилась на місяць, а той лагідно посміхнувся їй (М. Стельмах. “Чотири броди”).

Завдання 5. Прочитайте тексти. Зверніть увагу на особливості авторського стилю (інформативність, місткість викладу, виразність). Визначте, якими мовно-стилістичними засобами досягається образність змісту. Випишіть з текстів конструкції з різними видами синтаксичного зв'язку. Накресліть схеми цих речень.

I. Найкоротші у світі ночі - ночі закоханих. Незчуєшся, як і змайне така ніч, відпливе зорями, відбагрянє загравами за Дніпром. Замерехтить сріблястий туман світанку над сагою, і садки зачіплянські наскрізь просвітяться – розвидняться буде. І хто із зачіплянських, із тих, хто найраніше встає, побачить, як двоє виходять із ночі, взявшись за руки, згадає і свої сріблясті тумани тих найщасливіших світань, що зустрічали двох закоханих десь біля хвїртки, коли вже й пора, а розставатись несила, бо не все ще переговорено, не надивлено ще йому на неї, а їй на нього.

Коло собору опиняться, повільно обійдуть довкола нього, і він їм буде наче обертатися навкіл своєї осі, виринаючи все но-

вими банями, більшими та меншими, яких наче безліч. Так поставлений, що ніколи не полічиш, скільки їх насправді є. Ще більше розвидниться, і небо на сході яснїтиме світанково, підійматиме свої високі вітрила над плавнями, і долинатимуть до Єльки ніби здалеку Баглаєві слова про собор, про те, який він рідкісний, - в усіх мистецьких довідниках можна знайти його зображення, його силует. Йтиметься про плавність ліній, ідеальність пропорцій, про мереживо аркатури, красу вікон, карнизів, про дух отієї величавої вільності, що його вкладено козацькими будівничими в споруду собору...

Спозарання поспішає кудись з кошиком у руці й Хома Романович, цей вічно зіщулений учитель арифметики. "Зараз наш Романович утне щось, щось видасть повчальне в класичному, у високому стилі", - подумав з усміхом Баглай. І справді, наблизившись, учитель роззирнувся на боки і, хоча на майдані, крім Єльки й Миколи, в цей час нікого не було, стишеним, утаємниченим голосом промовив до юної пари:

– Собори душ бережіть, друзі... (За О. Гончарем).

П. Опівночі, коли промчить, прошурхоче велосипедами нічна зміна у бік заводів, і зморена денними клопотами, Зачіплянка нарешті поринає в сон, і висне над нею з просторів неба місяць зеленорогий, собор стоїть над селищами в задумі один серед тиші серед світлої акацієвої ночі, що більше навіть не на ніч схожа, а на якусь, сказати б, антиніч. Вона тут незвичайна, ця антиніч, вона мовби зачаклована видивом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів, його співучих ліній... Для неї, зачаєної в бажанні розгадати дивні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...

Заводи дають плавку, і, мов над вулканами під час виверження, заграви бурхають в небо, і вся глибїнь його, враз оживши, починає дихати, пульсувати. Відблиски неба грають ночами на стїнах собору, на його верхах.

Якщо в такий час повертається з інституту Микола Баглай, студент металургійного, то він, ясна річ, зупиниться на майдані і за звичкою послухає собор, його мовчання, послухає оту не кожному доступну “музику сфер”. Зачувши людину, замуркотить на соборі плавнева лелека, що вимостила собі гніздо в риштованні, обкинутому довкола однієї з бокових бань (За О. Гончарем).

Завдання 6. Із наведених складних речень утворіть конструкції з різними видами синтаксичного зв’язку.

Зразок виконання: *Щасливі ті люди, кому доля судила тиху зовні, спокійну, але негасиму любов. – Щасливі ті люди, кому доля судила тиху зовні, спокійну, але негасиму любов: вона, як сонячне проміння, зігріває серця тих, хто живе.*

1. Істинно, люди: живемо не хлібом єдиним (Б. Олійник).
2. Все має пору, для всього приходить свій час (М. Коцюбинський).
3. Не кидай слів дарма на вітер, бо їх ніколи не збереш (М. Бакай).
4. Хто шукає приятелів бездоганних, той ніяких не має (А. Кримський).
5. Щоб зірвати одну квітку, треба виростити десять (В. Сухомлинський).
6. Кожна людина повинна в душі бути поетом, якщо вона залюблена у світ (І. Цюпа).
7. Збоку дивитися легко, однак не так воно просто бігти (О. Гончар).
8. Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ (М. Стельмах).
9. Шануй людей, і люди шануватимуть тебе (В. Земляк).
10. Захоче людина – на голій верховині квіти зацвітуть (Нар.тв.).

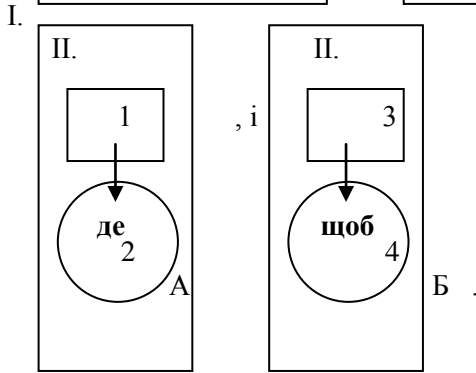
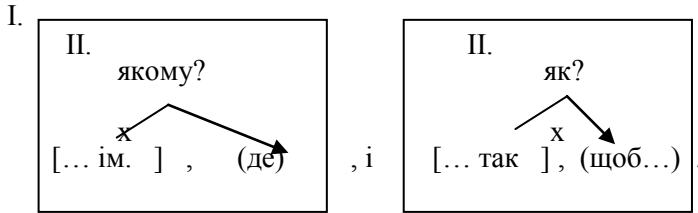
- *Зверніть увагу на змістову й тематичну єдність предикативних одиниць у складному ускладненому реченні. Яка основна думка речення? Чи кожна на-ступна частина додає до сказаного щось нове?*

Завдання 7. Накресліть структурні схеми та схарактеризуйте складні ускладнені речення з різними типами зв’язку (сурядним, підрядним та безсполучниковим). Поясніть розділові знаки. Яку стилістичну функцію виконують вони в складних реченнях?

1. Ніби ще не вечір, а вже та зірка закотилася в жита, Що вела мене до роздоріжжя, Де на осінь літо поверта (О. Лупул). 2. Рости зернині заздирі не дам, Не вкину в душу, їй не місце там, бо, знаю, заздрість – підлості сестриця, Від них обох страждав не раз я сам (І. Редчиць). 3. Коли чиниш добре, так і лице весело позирає; коли чиниш недобре, то на тебе гріх чигає на порозі, щоб одоліти тебе (М. Стельмах). 4. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного; ніщо не гріє її, не будить радості ані людського суму (О. Довженко). 5. Очі – ніби з весняної хмари: у них і подив від того білоповеневого квіту, що затоплює повесні цей підлісний масив міста, і якась сторожкість, яку можна побачити тільки в очах матері, і мудра задума, що влягається десь глибоко барвою яблуневої пори золотої осені (В. Качкан). 6. Грає листя на веснянім сонці, а в душі печаль, як небеса; він росте й співає яворонці, і згорає від сльози роса (Д. Павличко). 7. Все записуй в серці молодому, буде це як знахідка тобі, коли в старість прийдеш ти додому, як у гавань тиху кораблі (М. Рильський). 8. Захочу я - вплету у русі коси Усі ромашки з польових доріг, Захочу я - і вип'ю усі роси, що впали діамантами до ніг (А. Малишко). 9. Ми знаємо, що люди ми є смертні, і нам також колись прийдуть на зміну, ми є лишень короткі епізоди всієї вічності, а вічність та – це наш народ і наша Україна, навіки - вічна і свята (В. Гренджі-Донський). 10. Живи для інших, не для себе, Винищуй зло, твори добро, Адже життя – це зірка в небі: Упала – як і не було (Олександр Олесь).

Завдання 8. Зіставте різні (лінійні та рівневі) схеми одного речення:

Жити серед людей – все одно що ходити в казковому саду, де навколо тебе найтонші пелюстки квітів з тремтячими краплинками роси, і треба так іти і так доторкуватися до квітів, щоб не впала жодна крапля (В. Сухомлинський).

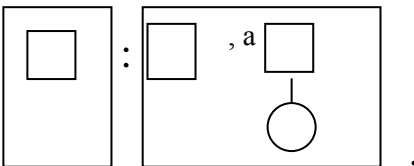

Яка із схем, на вашу думку, дає більш наочне уявлення про структуру речення, сприймається швидше?

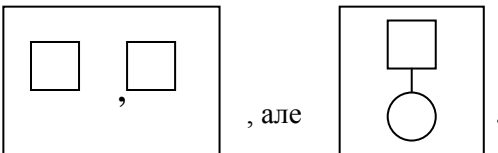
Проаналізувавши матеріали шкільного підручника, зробіть висновок про те, яка з них використовується у шкільній практиці.

Завдання 9. Утворіть речення за поданими схемами :

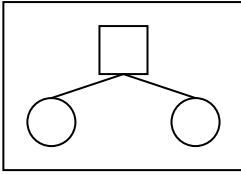
1.

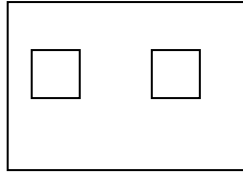
2.

3.

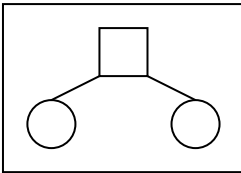

, а

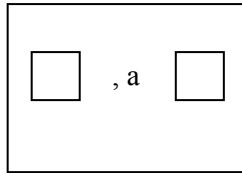

.

4.

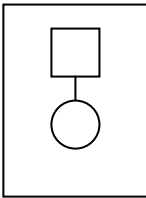

, а

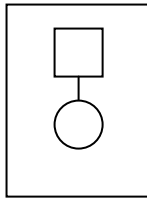

.

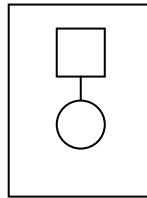
5.

,

,

.

Завдання 10. Визначте тип мовлення кожного речення (опис, розповідь, міркування). Свій вибір обґрунтуйте. Поставте потрібні розділові знаки у складних ускладнених реченнях з різними видами зв'язку та поясніть правила їх вживання.

1. Досвіт іще в танучому диві голубіючого овиду ген - ген вдалині високі ґруні тримають на собі бузкове марево небо сріблиться гаснучими зорями місяць дивно висне маминим серпом над ясніючим пругом з глибокої і далекої долини докочується луна шумливої Тересви а мама вже біля маленького віконечка зустрічає нову днину (І. Чендей). 2. Уже достигли полуниці росу вечірню

трави п'ють і в ароматі медуниці хрущі шевченківські гудуть (В. Сосюра). 3. Мова то цілюще народне джерело і хто не припаде до нього вустами той сам всихає від спраги (В. Сухомлинський). 4. Але правди в брехні не розмішуй не ганьби все підряд без пугтя Бо на світі той розумніший Хто найдужче любить життя (В. Симоненко). 5. На світі законів немало я нагадаю один Щоб море не висихало Потрібно багато краплин (В. Симоненко). 6. Нам вільно в руки забирати Своє життя давно пора Його не можемо програти Бо доля нації не гра (Г. Чупринка). 7. Коли працюєш час біжить, а коли чекаєш не спішить (Нар. тв.). 8. У мене одна думка як би нам нашу красну мову так високо підняти як підняв її Шевченко у пісні (Панас Мирний). 9. Багато сходить я стежок і доріг подій пережив я багато та серце жагуче я й вірне зберіг щоб чесно сьогодні ступить на поріг старої батьківської хати (М.Марфієвич). 10. Але є гріхи яких нічим не можна спокутувати хто відмовився і зрадив отчину вже ніколи не буде вірним її сином хто прокляв свого отця окаянним став довіку... (С. Складенко).

Завдання 11. Серед наведених складних ускладнених речень знайдіть та схарактеризуйте періоди. Встановіть, які речення оформлено у вигляді періодів (прості ускладнені, ускладнені складносурядні, ускладнені складнопідрядні, ускладнені безсполучникові). Які смислові відношення встановлюються між частинами періоду (темпоральні, умовні, причиново-наслідкові, означальні, допустові, протиставні тощо)?

1. Хто зна, чи вславлюсь я ділами голосними, чи блискавицею проріжу далеч літ, – та любо вірити, що знов земля цвістиме, і новий плід зачне, і вродить новий плід! (М. Рильський). 2. Як заболить чуже, як запече холод, як затремтять струни твоєї душі Від чуйності, – Ти Людина (Л. Федорук). 3. Чи день встає, чи ніч лягає, Чи стогнуть грози - громовиці, – Життя іде стрімке й безкрає, а людям твориться і сниться (В. Потапенко). 4. Не таке лихо, як пишеться і говориться, не така біда, як малюється (І. Чендей). 5. Коли чоловік приходиться на світ, йому все прописується – скільки по зелених веснах птахи його співом будуть тішити, скільки зим

перезимує, які до нього прийдуть радощі, а які впадуть на голову смутки, лишить по собі когось чи не лишить нікого... (І. Чендей). 6. Хто стогне в ланцюгах, хто рве її в реві бою і підводиться з колін під залпів лютий крик, не хилить хто чола перед свавіллям злою, – той брат мені навек (В. Сосюра). 7. У мрії все рівне: й сьогодні, й минуле, і щастя, і вічність і мить (В. Сосюра). 9. Дивися віч - у - віч своєму слову І не клади на зуб, немов мідяк, не приміряй ошийницю тернову, – Фальшивим буде мучеництва знак (М. Лазарук). 10. Все проходить, все минає, а справжня, щира любов – вічна, вона нагадує дивний камінь ізмарagd, що завжди випромінює сяйво, вона – зоря, що світить тим яскравіше, чим темніша ніч навкруги (С. Скляренко).

Завдання 12. Схарактеризуйте періоди за схемою. З'ясуйте, на які частини членується засновок і як він синтаксично відноситься до висновку? Визначте інтонаційну своєрідність такого висловлювання. Обґрунтуйте правила вживання розділових знаків у періодах.

1. Як завие шум навколо, Мов голодний звір, Чи оплутає злобою, Як спокусник змії, – Я судьбою із тобою, Цвіте-світе мій (О. Лупул). 2. Дивується дитя, сміється, плаче, жар-птицю жде, мандрує по зірках, пливе русалкою, біжить, як зайчик, у білочці себе, в царівні бачить, – упізнає себе у всіх казках (В. Василяшко). 3. Чи хто згадає, чи забуде Мене в снігу на чужині, – Однаковісінько мені (Т. Шевченко). 4. Ще канонада стогне за горбами, Ще стелиться над містом чорний дим, Ще пахнуть смертю обгорілі ями І, срикнувши, обвалюється дім; Ще на асфальті – кров, димиться цегла, залізо битви, скровлене й криве, Але вже місто, вільне й неполегле, Встає з руїн, світліє і живе (М. Рильський). 5. Коли ми хочемо бачити, ким може бути людина, який справді прометеївський дух в ній живе, – гляньмо на Шевченка (О. Гончар). 6. І якщо ти чесний чоловік, І якщо ти мужній чоловік, І якщо ти справді чоловік, □ – Вірним будь, віднині і повік, справі тих, що не вернули з бою (М. Карпенко). 7. Хай зимна нещадність відмови, Хай насміх, що списом пониже, – Стерплю: в безответній любові є горді

вершини принижень (Н. Тихий). 8. Боюсь тобі здатись зухвалим чи грубим (Чи надто уважним - то все одно), Бо важко прощаються вини нелюбим, – Цю істину людство відкрило давно (Н. Тихий).

Завдання 13. Визначте, у чому виявляється смислова, інформаційна та граматична завершеність періоду. Поставте потрібні розділові знаки й обґрунтуйте їх уживання.

1. Коли душа твоя пуста Холодне серце й розум сплячий Не odkривай свої вуста І люди хай тебе не бачать (О. Мельничук).
2. Подивишся в таку пору на небо мальоване закидане по самі вінці лебединими хмарками крізь які пробивається голубинь поглянеш на землю милу свіжо-свіжо завяну м'яким із сонячною росою снігом що подзвонює першими блакитними струмками і не знаєш де починається і де закінчується білий нерозв'язний всесвіт і де ти знаходишся в ньому (М. Стельмах).
3. Прогортайте сторінки сивих віків вчитайтесь в слова хвилюючих пісень віднайдіть золоті ключі мелодій і всім відкриється багато поетичних таємниць (М. Стельмах).
4. Ні жайворонка в небі ні чорногуза в траві ящірки поснули в землі цвіркунці позамерзали на смерть і трави всі сухі сонце не гріє тільки високо під хмарами летять останні птахи в вирій осінь (Ю. Яновський).
5. Крізь весняні шуми рік і лісів крізь гомін торгової світової крізь невгаваючий рев ненажерливості людської і злости чую тебе свята велика молитва Безталанного нашого народу (Б. Лепкий).
6. Хай літають вітри хай сміються громи ми не звернем з своєї дороги (Олександр Олесь).

Завдання 14. Утворіть періоди, скориставшись поданими записками. Пам'ятайте, що період визначається вичерпною повнотою змісту й гармонійністю синтаксичної структури. Визначте в окремих

розгорнутих періодах тему, якій підпорядкований зміст цілого висловлювання.

1. Хто довго сумує, хто живе спомином про вчорашній день, коли є день нинішній, хто квапить час... 2. Дарма, що вже минулися жнива, дарма, що снігом вкрита голова, дарма, що зморшки під очима... 3. Сіє зорі неба синє жито, тихо ллється споминів вода, сад шумить, вікно моє розкрите... 4. Коли ти сам в журбі, коли довкіл усе чуже на світі, коли небесний промінець тобі, мов без олії лампа, сумно світить... 5. По-братському ми ділилися з тобою на довгій ниві жнив і лихоліть ковтком води, окопом і судьбою...

Завдання 15. Виконайте синтаксичний розбір конструкцій із сурядністю, підрядністю та безсполучниковим зв'язком.

1. За все, що взяв од пирога життя, Платити доведеться по рахунку. За перший успіх і за краплю трунку, за юний гріх і спалах поцілунку, Та й за прискорене серцебиття Платити доведеться по рахунку. 2. З народом загравать не треба, Він добре бачить з-під брови: І що ви корчите із себе, І хто есте насправді ви. 3. В чорнім горі й журі Віру нашу не підтяти: Умирають матері, Та не вмре ніколи Мати. 4. Країно рідна! Хай тобі дощі Несуть свою прещедру благостиню, хай сонце свій золочений рукав, як мати, над тобою простирає, щоб ти жила, щоб ти росла й цвіла На радість нам, і дітям, і нащадкам! 5. Як хочеш від людей шаноби, Любов і гнів бери у путь, А то лиш допотопні сноби твою поезію приймуть. 6. Які шляхи, які дороги, і скільки крові й сліз кипить, – Та царські упадуть чертоги, І правда кривду спопелить, коли навчиться люд убогий Громадою обух сталить (З тв. М.Рильського).

Завдання 16. Запишіть текст під диктування, звірте написане з надрукованим. Обґрунтуйте правила постановки розділових знаків у складних ускладнених реченнях з різними видами зв'язку.

Подібно до того, як мова кожної людини має індивідуальні риси – з багатою чи бідною лексикою, з уподобаними словами й зворотами, з складною чи простою будовою речення, так і мова цілого народу має свої виразні, тільки їй притаманні властивості, що позначаються не лише правилами сполучення звуків у слова й слів у речення, а вбирають у себе низку понять.

Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою, засвоївши її змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова – це невід’ємна частка Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі. З рідною мовою мають-бо зв’язок найдорожчі спогади про перше слово, почуте в колисці з материних уст, затишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, де вперше зустрівся юнак із коханою дівчиною...

“Мова народу, – писав К. Ушинський у статті “Рідне слово”, – є найкращий, що ніколи не в’яне й вічно розвивається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина; і в ній перетворюється силою народного духу на думку, на картину й звук небо вітчизни, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі й грози – весь той глибокий, сповнений думки й почуття голос рідної природи, який промовляє так гучно в любові людини до її іноді суворой батьківщини, який висловлюється так яскраво в рідній пісні, в рідних мелодіях, у вустах народних поетів”.

(Б. Антоненко–Давидович)

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ:

1. Підготуватися до лабораторного завдання на тему “Складні ускладнені речення”.
2. Написати невеликий твір-опис у художньо-публіцистичному стилі на тему “Дарована природою краса”, використовуючи різні типи складних речень, зокрема складні ускладнені речення.

ХІІ. ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема: Складні ускладнені речення

Мета: навчити студентів розрізняти структурні типи складних синтаксичних конструкцій, вміти конструювати їх структурні схеми й аналізувати, з'ясовуючи особливості семантичних відношень, будувати складні ускладнені речення відповідно до комунікативного завдання, правильно вживати ці речення у зв'язному мовленні.

Методичні рекомендації

Синтаксичний аналіз складних речень ускладненої будови дає змогу з'ясувати архітектуру речень з різними типами зв'язку, показати подібність і специфіку структури та семантики складних речень мінімальної й ускладненої будови, що має велике значення для формування знань про мову як систему.

Увесь процес такого аналізу – струнка логічна робота, дуже важлива для інтелектуального розвитку студентів.

Виконуючи аудиторну роботу, студенти повинні ознайомитися з умовою кожного завдання, проаналізувати запропоновані речення і записати результати своїх спостережень у праву колонку.

Умовні позначки:

[!] – Пояснить пунктограму.

[//] – Наведіть формально-семантичні відповідники до поданих речень.

Ключові поняття: складні синтаксичні конструкції, складні ускладнені речення, рівні синтаксичного членування, структурно-семантичний блок, поліваріантність, інформаційне наповнення, формально-семантичні (кореферентні) співвідношення.

Рекомендована література

Основна

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Грищенко А. П. Граматика української мови. – К. : Рад. шк., 1982. – С. 201–203.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К. : Либідь, 1993. – С. 351–354.
3. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці : Рута, 1999. – 335 с.
4. Пархонюк Л. М. Складне речення в українській мові. – Тернопіль : Підручн. та посібн., 1998. – 62 с.
5. Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 383–391.
6. Сучасна українська літературна мова / за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С. 349–360.
7. Шульжук К. Ф. Складні багатоконпонентні речення в українській мові. – К. : Вища шк., 1986. – С. 5–54.

Додаткова література

8. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. – М. : Высшая шк., 1978. – С. 375–384.
9. Горяний В. Д. Рідна мова : підручн. для 10–11 кл. – К. : Освіта, 1995. – С. 172–178.
10. Омельченко С. Формування навичок стилістичного аналізу складних синтаксичних конструкцій // Дивослово. – 2001. – № 5. – С. 33–34.
11. Шульжук К. Ф. Складне багатоконпонентне речення і текст // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. пр. – Вип. 2. – Кіровоград : КДПУ, 1997. – С. 192–196.
12. Шульжук К. Ф. Мовленнева реалізація моделей складних багатоконпонентних речень // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 49–52.

* * *

Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К. : Вища шк. Головне вид-во, 1985. – 360 с.

Ткаченко Є. М. Українська мова. Пунктуація: правила, вправи, диктанти : навч. посібник. – Харків: Консум, 2001. – 288 с.

Український правопис. 4-е вид., випр. і доп. – К. : Наук. думка, 1993. – 236.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

(виконувати письмово, користуючись рекомендованою літературою)

Питання:

1. Що називаємо складним ускладненим реченням?
2. Які ознаки є визначальними для складних ускладнених речень?
3. Яке місце посідають складні ускладнені речення серед інших типів складних речень?
4. Яку функцію виконують складні ускладнені речення в синтаксичній системі української мови?
5. У яких жанрах художньої літератури складні ускладнені речення представлені найповніше?

АУДИТОРНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Порівняйте наведені речення. Які з них є складними ускладненими? За якими ознаками це встановлюється? Накресліть структурні схеми, сформулюйте висновок щодо компонентної структури складних ускладнених речень та змістових відношень між предикативними одиницями.

Зразок виконання:

То шумів зелений лист, то в вінку мінився золотом ряст весняний, то золотим дощем лились пісні (Леся Українка).

1. Речення за структурою складне (З ПО).
2. Тип зв'язку: сурядний
3. Схема:
То , то , то .

1

2

3

ВИСНОВОК: Складносурядне речення елементарної відкритої структури з розділовими семантико-синтаксичними відношеннями.

Налита сонцем і вітрами, хлюпоче веслами весна. і пілнімає буйні трави земля (М.Стельмах).

ВИСНОВОК:

1. Речення за структурою: складне (...ПО).
2. Тип зв'язку:
3. Схема:

1. Проїшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (В.Сосюра).

ВИСНОВОК:

1. Речення за структурою: складне (...ПО).
2. Тип зв'язку:
3. Схема:

2. Травневий день давно вже одгорів, і даль доносить пісню журавлину, а я їду у морі ліхтарів, закоханий в безсмертну Україну (В.Сосюра).

ВИСНОВОК:

1. Речення за структурою: складне (...ПО).
2. Тип зв'язку:
3. Схема:

[!] Кома між частинами складносурядного речення...

1. У квітні ластівка день починає – соловей кінчає (Нар. тв.)

1. Речення за структурою: складне (...ПО).
2. Тип зв'язку:
3. Схема:

ВИСНОВОК:

[!] Тире в складному
безсполучниковому реченні...

2. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє (Т.Шевченко)
1. Речення за структурою: складне (...ПО).
2. Тип зв'язку:
3. Схема:

ВИСНОВОК:

[!] Кома в складному
безсполучниковому реченні...

3. Юрій багатий на прикмети: ворона в житі сховається – буде врожайне літо (В.Скुरатівський).
1. Речення за структурою: складне (...ПО).
2. Тип зв'язку:
3. Схема:

ВИСНОВОК:

[!] Двокрапка в складному
безсполучниковому реченні...

[!] Тире в складному
безсполучниковому реченні...

Продовжте правило: складні ускладнені речення, предикативні частини яких поєднуються сурядним або безсполучниковим зв'язками, відповідають таким умовам: 1) ...; 2) ... .

Завдання 2. Замініть прості речення з ускладнювальними компонентами на складнопідрядні з кількома підрядними. З'ясуйте, у яких із наведених речень наявні: 1) різні види супідрядності; 2) різні види послідовної підрядності. Накресліть структурні схеми складних ускладнених речень.

Зразок виконання:

І тому прості трудівниці робили все можливе й неможливе, [бажаючи нам перемогти] (З часопису)

Це речення просте, ускладнене сурядним рядом словоформ означального типу та напівпредикативним дієприслівниковим зворотом.

1. Сюди зібралися і крамарі, сподіваючись корисно розпродати свої товари (З.Тулуб).

Це просте речення ...

[!] Кома при відокремленні... зворотів.

2. Тихий сон стуляє віки, розігнавши давні мрії і втопивши їх в журбі (Г.Чупринка).

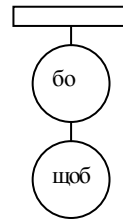
Це просте речення, ускладнене...

[!] Відсутність коми при однорідних членах речення, що з'єднуються...

3. Почувши холодок, настовбурчилися лопухи, розкидані поміж спадистими косогорами (Гр.Пютюнник).

// І тому прості трудівниці робили все можливе і часом неможливе, **бо** бажали, **щоб** ми перемогли.

Структурна схема:

//

Структурна схема:

//

Структурна схема:

//

Це просте речення, ускладнене...
[!] Кома при відокремлених...
зворотах...

Структурна схема:

4. Ми щасливі і горді, маючи дорогу спадщину наших визначних майстрів, неосяжне багатство національної мови, в яке треба проникати і яке треба вивчати (К.Гордієнко)

//

Це просте речення, ускладнене...

Структурна схема:

[!] Відсутність коми між ПО, що мають.....

Продовжте правило: складні ускладнені речення, предикативні частини яких поєднуються підрядним зв'язком, відповідають таким умовам: 1) ...; 2) ....

Висновок:

Прості ускладнені речення часто перебувають у формально-семантичних (корелативних) співвідношеннях із складнопідрядними реченнями [3, с. 4; 249–252].

Формально-семантичні співвідношення – це... .

Такі співвідношення в школі називають... .

Наявність корелативних одиниць засвідчує багатство виражальних засобів синтаксичної системи. Їх уживання підтримується прагненням носіїв мови до стилістичного урізноманітнення мовлення, пояснюється гострою потребою стисло висловити в малому контексті думку, максимально навантажити конструкцію відповідним смислом, надати різноманітності та емоційності висловлюванню.

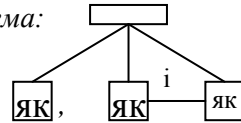
Завдання 3. Аналізуючи складні ускладнені речення з підрядним типом синтаксичного зв'язку, подайте їх схеми. Як пов'язані між собою частини цих синтаксичних одиниць? Назвіть засоби зв'язку.

Зразок виконання:

*Я бачила, **як** гинуло найкраще, **як** родичі мої гнили по тюрмах і **як** високе низько упадало (Леся Українка)*

Складне ускладнене речення з однорідною супідрядністю.

Схема:

Засоби зв'язку:

підрядний сполучник “як”.

1. Материнський погляд був начисто сповнений якоїсь цілющості, він проникався тим здоров'ям, яке передавалось на відстань – і ти відчував, як, дякуючи матері, дужчаєш, стаєш певний себе (Є. Гуцало).

Складне ускладнене речення з ...

Схема:

Засоби зв'язку:

2. Навіть тоді, коли не мали ніякого діла, материні руки не залишалися в абсолютному спокої, вони легенько ворушилися, як ворушаться під водою стебла водяних лілій від ледь чутної течії (Є. Гуцало).

Складне ускладнене речення з ...

Схема:

Засоби зв'язку:

3. Війнуло до неї далеким і ніжним, як дитинство, спогадом: вечірні дзвони на Україні, і сипле гомін росу на степ, і м'якне тирса, і соняшники опускають голови до молитви (Р. Іванчук).

Складне ускладнене речення з ...

Схема:

Засоби зв'язку:

4. Міняється земля, вітри й світи в обгоні, а сто років плекаю таїну, бо діти виростуть і візьмуть цвіт в

Складне ускладнене речення з ...

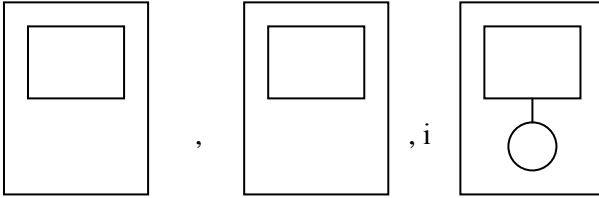
Схема:

Засоби зв'язку:

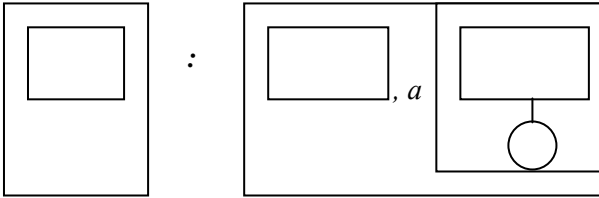
долоні, щоб матерям прикрасить
сивину (А. Малишко).

Завдання 4. За поданими схемами скласти або дібрати з художньої літератури складні ускладнені речення.

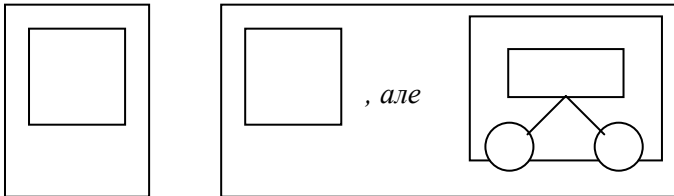
1.

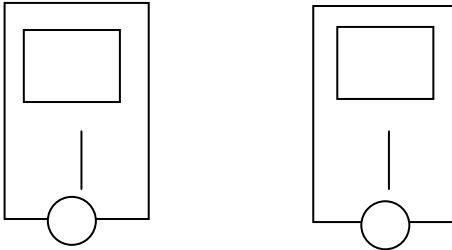
2.

3.

4.

Робота з текстом

Завдання 5. Випишіть із поданого тексту складне ускладнене речення із різними видами синтаксичного зв'язку. Розберіть його за схемою. Поясніть розділові знаки, користуючись такою схемою-алгоритмом:

1. Чому в цьому місці потрібен розділовий знак?
2. Чому потрібен саме такий знак, а не інший?
3. На основі якого правила він поставлений?

Знову Біблія літа розкрила
Сторінки заколосених піль.
Легкий вітер напружує крила
Гнати леготом золото хвиль.

Про святий пророкуючи голос,
Про Месію над морем пшениць,
Тут дзвенить обітницею колос,
Під косою схиляючись ниць.

Можна смерть лише смертю здолати:
Саме в цім таємниця буття,
І зерно мусить вмерти, щоб дати
В життєдавчому житі – ЖИТТЯ (Є. Маланюк).

- *Визначте тему вірша та його основний мотив.*
- *До якого стилю і типу мовлення належить цей текст?*
- *Назвіть основні мовні ознаки визначеного вами стилю.*
- *Зверніть увагу на емоційно-експресивні засоби мови автора, її синтаксичну організацію. Яких за будовою речень найбільше в тексті?*
- *Яку стилістичну роль відіграє інтонація вірша?*

Домашнє завдання:

1. Повторити теоретичний матеріал з теми: „Складні ускладнені речення”.
2. Підготуватися до тестового контролю.

ХІІІ. ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тестові завдання до теми “Складні ускладнені речення”.

Мета: сприяти виробленню самостійності у засвоєнні наукових відомостей про мову та практичному оволодінню мовними явищами; формувати у студентів творче мислення, уміння аналізувати, зіставляти, узагальнювати факти синтаксичної системи української мови.

Методичні рекомендації. Тестові завдання належать до активних форм і методів навчання, перевірки знань. Вони покликані виробляти у студентів уміння творчо працювати, допомагати їм самостійно орієнтуватися у великому потоці наукової інформації. Адже важливо, щоб процес навчання спирався на творчу, наближену до дослідницької, діяльність студентів.

Запропоноване лабораторне заняття з теми “Складні ускладнені речення” має 15 карток з індивідуальними завданнями, вміщуючи п’ять запитань (завдань) і п’ять варіантів відповідей. Студент повинен проаналізувати всі 5 поданих варіантів і вибрати один правильний. Отже, щоб виконати тестові завдання, необхідно підготувати відповіді на теоретичні питання, користуючись рекомендованою літературою і консультаціями викладача.

У тестах є різні завдання, залежно від їх функціонального призначення.

Перша група – завдання стверджувального або питального характеру: “Назвіть мовознавців, які заклали основи виділення і осмислення одиниць, більших від речення, так званих надфразних єдностей”; “Який з наведених прикладів є надфразною єдністю?”

Друга група – завдання, виконуючи які студенти мають назвати специфічні ознаки, якими визначаються складні синтаксичні конструкції: “Що враховується при поділі ускладнених складнопідрядних речень на три типи: з

супідрядністю; з послідовною підрядністю; з комбінованою підрядністю?”

До третьої групи включено завдання з такими елементами:

- а) знайти речення, яке відповідало б наведеній схемі;
- б) визначити логічну основу класифікації;
- в) вказати, до якого типу ускладнених складнопідрядних речень належить запропонований приклад;
- г) знайти рядок, у якому допущено пунктуаційну помилку.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

КАРТКА № 1

I. Назвіть специфічні ознаки, якими характеризуються складні ускладнені речення.

1. Граматична організованість, сполучники підрядності, наявність головної і підрядної частин, інтонаційна оформленість.
2. Підрядний зв'язок, порядок складових частин, інтонація, смислова завершеність, модальність.
3. Синтаксична сполучуваність, порядок складових частин, граматична організованість, характер зв'язку між компонентами, інтонація.
4. Характер синтаксичного зв'язку, структурно-семантична однорідність і неоднорідність, рівень синтаксичної розчленованості компонентів складної конструкції, загальна структурна схема речення.
5. Характер взаємовідношень між частинами складних конструкцій, інтонація, порядок складових частин, наявність головної і підрядної частин.

II. Знайдіть і схарактеризуйте складнопідрядне речення із супідрядністю.

1. Я б не ступив на батьківський поріг, Якби забув про долю Батьківщини, Про те, що в серці змалечку зберіг (*І.Гнатюк*).
2. Благословляючи твоє життя, У трудну виряджаючи дорогу, Яку пораду чи пересторогу Я крашу дам, ніж дав собі ти сам... (*М.Рильський*).
3. Й полинові дні, й хмелем повіті,

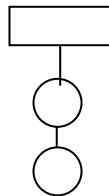
Повідходять за обрії часу,
Що з тобою разом пережиті,
Коли пили на двох одну чашу (А. Душак).

4. Мамо, як добре, що ти мені дарувала все, чого в небутті мені бракувало, світ цей коханий – вітальні й прощальні шати: силу кохати, вміння прощатись, змогу – прощати... (С.Йовенко).
5. Я й сьогодні не знаю, Хто там ходить в саду..., Як я щастя впізнаю, Де кохання знайду? (Є.Летюк).

III. Прочитайте речення, накресліть схему і вкажіть, до якого типу ускладнених складнопідрядних речень воно належить: *Чи може людина бути щаслива, якщо життя її перетвориться в бездушне споживання радощів, якщо вона не знає, який важкий, тернистий шлях веде до джерел цього потоку радощів...* (В.Сухомлинський).

1. Складнопідрядне речення з супідрядністю.
2. Складнопідрядне речення з послідовною підрядністю.
3. Складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.
4. Складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю.
5. Складнопідрядне речення з неоднорідною і однорідною супідрядністю.

IV. Схарактеризуйте подані речення, вкажіть, яке з них відповідає схемі, зображеній на мал. 1.

Мал. 1

1. Для того щоб кожен вихованець був другом, товаришем, братом своєму співвітчизникові, щоб виріс справжнім громадянином, ми з особливою увагою дбаємо про те, якими синами та дочками виростуть наші діти (В.Сухомлинський).
2. Дай же руку, бо життя – це тільки мить, Якій в вічності у час свій зазорить (А.Душак).
3. О ціно, що платить довелося, щоб всміхалася нині дитина, Щоб на сонці іскрилось колосся, не журилася в лузі калина... (Р.Братунь).

4. Книги— морська глибина: Хто в них пірне аж до дна, Той, хоч і труду мав досить, Дивнії перли виносить (*І.Франко*).
5. Вогонь у хаті твого дитинства, вогонь у твоєму серці; в споминах, де й досі зостався племінкий жар, не погас, і ти завжди можеш роздмухати його і, стежачи, як поймається то срібним, то золотистим, грітись... (*Є.Гуцало*).

V. У якому з наведених речень неправильно розставлені розділові знаки?

1. Колисав мою колиску Звук підгірської трембіти, Що від неї зорі меркнуть, І росою плачуть квіти (*Б.Лепкий*).
2. Співаю те, що в світі бачу, Що в серце або в мозок впало, То засміюся, то заплачу, Сміху немного, сліз немало (*Б.Лепкий*).
3. Бийте в дзвін, бийте в дзвін на тривогу, щоб збудився малий і великий, щоб до праці метнувся усякий, щоб не було на рятунок пізно... (*Б.Лепкий*).
4. Ти не дивись, що буде там, чи забуття, чи зрада: Весна іде назустріч вам, Весна в сей час вам рада (*О.Олесь*).
5. Краще нам німими стати, Легше гори нам нести, Ніж тебе розіп'ясти, Наша мова, наша мати! (*О.Олесь*).

КАРТКА № 2

I. Що враховується у поділі ускладнених складнопідрядних речень на три типи: із супідрядністю; із послідовною підрядністю; із супідрядністю та послідовною підрядністю?

1. Кількісний склад речення.
2. Порядок розміщення складових частин.
3. Граматична організованість.
4. Характер взаємовідношень між частинами речення.
5. Тип синтаксичного зв'язку.

II. Знайдіть речення з однорідною супідрядністю і схарактеризуйте його.

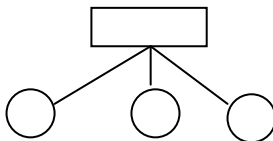
1. Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати (*Л.Костенко*).
2. Чому, чому так пізно став питати? Чому не знало серце молоде, Що тільки мати може вічно ждати, А час не жде, ніколи час не жде? (*М.Ткач*).

3. Я засвоїв одне, що нічого не помножиться, Якщо ти не навчився нажите ділити (*Є.Летюк*).
4. Коли пісні мого краю пливають у рідних голосах, мені здається, що збираю цілющі трави я в лугах (*М.Рильський*).
5. Ніхто розполовинити В житті не зможе нас, Як віру з серця вийняти, Де наш нуртує час (*П.Осадчук*).

III. Проаналізуйте речення, накресліть схему і встановіть, до якого типу ускладнених складнопідрядних речень воно належить: *Ті, хто займається наукою, повинні дивитися на знання, як на довірену скарбницю, що становить власність всього народу* (*К.Тімірязєв*).

1. Складнопідрядне речення з послідовною підрядністю.
2. Складнопідрядне речення з різночленною супідрядністю і послідовною підрядністю.
3. Складнопідрядне речення з неоднорідною супідрядністю.
4. Складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.
5. Складнопідрядне речення з однорідною і неоднорідною супідрядністю.

IV. Схарактеризуйте подані речення і вкажіть, яке з них відповідає схемі, зображеній на мал. 2.

Мал. 2

1. В житті я одного еством всім бажаю тій пісні, що з серця мого виринає, мов колос рясний, що зростає з зерна,—щоб тільки народу служила вона (*В.Сосюра*).
2. А чути треба, Як співають люди в горі, Як співають люди в муках, Як здіймаються до неба Душі змучені та хворі В довгих, вистражданих звуках (*Гр.Чупринка*).
3. Є люди, чия доля спонукає нас замислитись: чи не вельми поблажливо ставимось ми до себе... (*З газети*).
4. Малишкова щирості сповнена пісня скорила і місто, й село, Бо в ній не водичка солоня чи прісна, А те, що на серці лягло (*В.Лагода*).

5. Серед терпкого розписного листя, серед відбитків тисяч підшов я не шукаю те, що загубив хтось, а те, чого ніхто ще не знайшов (*В.Кузьменко*).

V. У якому з наведених речень допущена пунктуаційна помилка? Поясніть вживання розділових знаків у кожному конкретному випадку.

1. Коли не я – то, певно, зможеш ти У вікнах засвітить мої вогні, Моїм шляхом у боротьбі пройти Й за мене доспівать мої пісні... (*Л.Первомайський*).
2. Співай і знай, що я знайшов в бою І славу, і любов, і честь свою! (*Л.Первомайський*).
3. В душі скам'янілій є віра одна: В хвилину, коли виповняється міра, Над світом підноситься судна сокира, Щоб з ворога взяти за кривду сповна (*Л.Первомайський*).
4. Усе життя готуйся до хвилини, Коли життям ти зможеш довести, Що сильна духом народилась ти, Що в грудях не шматок глевкої глини, А людське серце щире ти несеш, Гартоване на вогнищах руїни, Любові повне й віддане без меж Ясним, суворим зорям Батьківщини (*Л.Первомайський*).
5. Все, що втратив ти – треба вертати. Все, що в серці зберіг – треба серцем живим боронить (*Л.Первомайський*).

КАРТКА № 3

I. Кому з мовознавців належить термін „складні речення ускладненої будови”?

1. Ю. Шереху.
2. О. О. Потебні.
3. Л. А. Булаховському.
4. М. У. Каранській.
5. Д. М. Овсянико-Куликовському.

II. Знайдіть складнопідрядне речення з різночленною та однорідною супідрядністю.

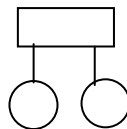
1. Я світ увесь сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю, бо рала промінні глибоко урізались в мою ріллю (*М.Драй-Хмара*).

2. Бува, навчають хлопчаків зелених, коли в життя виводять із осель, Що справжнє щастя – то синиця в жмені і що дурниця – в небі журавель (*Б.Олійник*).
3. І тільки думки повертають тебе у минуле, у твої весни, у твої літа і зими, що пройшли над тобою хмарами чорними, хуртовинами, що світилися сонцем і зеленню пробивалися з землі (*Г.Кривда*).
4. Не зможу я до тебе не вернутись, Бо ти – це я, моя душа і тіло, Бо ти – життя, наповнене до краю Моєю радістю, моїм вогнем і шалом (*П.Осадчук*).
5. Я не можу, не можу спинити того, що, мов чорная хмара, на мене йде, Що, мов буря, здалека шумить-гуде! (*І.Франко*).

III. Проаналізуйте речення, накресліть його структурну схему і вкажіть, до якого типу ускладнених складнопідрядних речень воно належить: *Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що стала в чисмусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям...* (*М. Стельмах*)

1. З супідрядністю.
2. З однорідною супідрядністю.
3. З послідовною підрядністю.
4. З різночленною супідрядністю.
5. З однорідною і неоднорідною супідрядністю.

IV. Яке з наведених речень відповідає схемі, зображеній на мал. 3.

Мал. 3

1. Коли б він міг, зі всього світу скликав би лікарів, щоб вони по крапельці знесли здоров'я його дружині, поставили на проворні ноги (*М.Стельмах*).
2. І чим яскравіші вони (спогади), чим більше їх закарбувалося в серці, тим дужче тягне до дітей, тим глибшу радість дає нове спілкування з ними, тим більше неповторного відкриваю я в новому поколінні малюків, що приходять до школи (*В.Сухомлинський*).
3. Брів серед жита і дивився новими очима... ні, не новими, а тими, що довго спали під вагою безвладних повіків, –

дививсь, як сипало молоде жито синім шумовинням колосся, як било хвилями у чорний ліс (*М. Коцюбинський*).

4. Звів голову з трави, хотів ще раз побачити оте сяєво і біль, але диво тому й залишається дивом, що воно ніколи не повторюється (*Р. Іванченко*).
5. Я славлю злотокоосу осінь, де смуток мій – немов рубін, у перстень вправлений; ще й досі не випав з мого серця він (*М. Драй-Хмара*).

V. У якому з наведених речень допущено пунктуаційну помилку?

1. Люблю слова, що повнодзвонні, як мед, пахучі та п'янки, слова, що в глибині бездонній пролежали глухі віки (*М. Драй-Хмара*).
2. О чужинче! Не знаю, хто ти, хто, і звідкіля (*П. Тичина*).
3. У вічності, де світла струм тече, повільно крутяться колеса часу, що на верстаті золотому тче свій килим різнобарвний (*Ю. Клен*).
4. Якби зірким спромігся оком ти в докінченості цілість охопити, то знав би, що прямуєш до мети, яка у вічності буде світити (*Ю. Клен*).
5. Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати – втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків (*М. Хвильовий*).

КАРТКА № 4

I. Кому з мовознавців належить термін „складні синтаксичні конструкції”?

1. К. Ф. Шульжуку.
2. Ф. І. Буслаєву.
3. О. М. Пешковському.
4. О. О. Потебні.
5. В. І. Кононенкові.

II. Укажіть складнопідрядне речення з однорідною і різночленною супідрядністю.

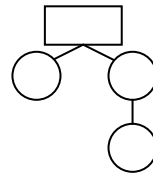
1. І скрізь, де генія сіяє слава, де світ новий підвівся із руїн, Франкові нашому – земний уклін! (*М. Рильський*).

2. І де в світі тая сила, Щоб в бігу її спiniла, Щоб згасила, мов огонь, Розвидняющий день? (*І.Франко*).
3. Той, хто любить паростки кленові, хто діброви молоді ростить, сам достоїн людської любові, бо живе й працює—для століть (*М.Рильський*).
4. Я мрію так життя прожити, щоб кров і піт віддати землі своїй, щоб у плодах мої хилились віти, щоб розроставсь в глибинах корінь мій (*М.Стельмах*).
5. Хліб любить, щоб його шанували, щоб не розкидались ним (*Г.Кривда*).

III. Накресліть схему поданого речення, вкажіть, до якого типу ускладнених складнопідрядних речень воно належить: *З того боку, з якого надійшов був прочанин, з'являються три жіночі постаті, що хутко і легко посуваються, мов їм допомагають невидимі крила* (*Леся Українка*).

1. З однорідною супідрядністю.
2. З однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.
3. З послідовною підрядністю.
4. З однорідною і неоднорідною супідрядністю.
5. З різночленною супідрядністю і послідовною підрядністю.

IV. Яке з наведених речень відповідає схемі, зображеній на мал. 4?

Мал. 4

1. Благословен, чиї пісні Прихід наближують весні, Хто голови в журбі не хилить, Як грози крешуть навісні (*О.Підсуха*).
2. Я від тебе жадав незвичайного й дивного, Щоб з'явилося маревом, видивом, сном, Щоби я знемагав од дихання нерівного, Од заклятої радості під вікном (*В.Симоненко*).
3. Де не йду, в краю якому, Я душею коло дому... (*П.Усенко*).
4. Лікарю, допоки рухові тривати, Не вгамує нам сердець ніякий бром, Бо людину цю лиш нам оперувати – Все одно чи скальпелем, а чи пером (*В.Забаштанський*).

5. І плакав дощами осінніми Війною обпалений дуб Над тою, що вийшла з бою, Яку від ворожої сталі Не зміг захистити собою (*В.Соколов*).

V. Які з перелічених розділових знаків є віддільними?

1. Розділові знаки у реченнях з пояснювальними членами.
2. Крапка у кінці речення, знак питання, знак оклику.
3. Розділові знаки у реченнях з вставними і вставленими словами і конструкціями.
4. Розділові знаки у реченнях з уточнюючими членами.
5. Розділові знаки у реченнях із звертаннями.

КАРТКА № 5

I. Що називаємо складними синтаксичними конструкціями ?

1. Це текстові поєднання речень, об'єднані темою.
2. Це поліпредикативні комплексні структури, до яких входить три і більше предикативних частин, поєднаних між собою сполучниковим і безсполучниковим зв'язком в єдине структурне смислове й інтонаційне ціле.
3. Послідовність речень, що характеризуються значеннєвою взаємозумовленістю в залежності від загального змісту.
4. Це прозова строфа.
5. Це спосіб передачі чужої мови, при якому мовець або автор тексту повністю зберігає її лексичні, синтаксичні та стилістичні особливості, тобто відтворює її дослівно.

II. Знайдіть і схарактеризуйте складнопідрядне речення з різночленною супідрядністю.

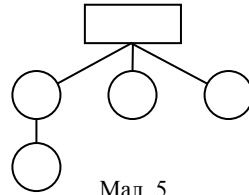
1. Якщо ти людина, не називай людиною того, хто не дбає про народ (*Народна творчість*).
2. Живе лиш той, хто не живе для себе, Хто для других виборює життя (*В.Симоненко*).
3. Вічна слава братам, що упали в бою, щоб життя розцвітало й шуміло (*В.Сосюра*).
4. Невже у тому полум'ї згорить Усе, людськими створене руками, Тополя, що спинилась край воріт, І стежечка, протоптана до мами... (*В. Коротич*).

5. Як добре тій людині жить, яка в житті не знала суму, в якій серце не болить від сонця й весняного шуму (*М.Рильський*).

III. До якого типу ускладнених структур належить наведене речення: *Справжнє громадянське виховання починається там, де ідея і особиста праця – піт, мозолі, зливаючись воедино, творять те, про що народ говорить: у людини є святе за душею (В.Сухомлинський)?*

1. Складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю.
2. Складна синтаксична конструкція з підрядним та безсполучниковим зв'язком.
3. Складнопідрядне речення з неоднорідною супідрядністю.
4. Складна синтаксична конструкція з підрядним і сурядним зв'язком.
5. Складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.

IV. Яке з наведених речень відповідає схемі, зображеній на мал. 5?

Мал. 5

1. І хоч ти не сказала нічого,
Бо не слухала вітрових слів,
Він, забувши солодку знемогу,
Розганяти хмарки полетів (*В.Симоненко*).
2. Кажуть, що талановитий скульптор звільняє своїм різцем камінь, над яким працює, від усього зайвого (*З газети*).
3. Добре, що в тебе, земле, щастя дзвінки ключі, Добре, що світ видно навіть в глухих оселях, Добре, що зорі наші – мов маяки вночі (*Л.Забайта*).
4. Тут земля мене поїла соком, Тут – здоров'я й сили набирався, Щоб прожив у битвах, а не збоку, Щоб радів, і плавав, і сміявся (*О.Підсуха*).
5. І тому, хто проходив тут, через Золоту палату, особливо ж у вечірні години, коли промені сонця мінливо грали на стінах, здавалося, що за цими шоломами крізь щілини заборол світяться очі людей, що броні ці ще теплі від людських сердець (*С.Скляренко*).

V. Установіть, які з перелічених розділових знаків є відокремлювальними?

1. Двокрапка, тире.
2. Знак питання, знак оклику.
3. Розділові знаки у реченнях із звертаннями.
4. Тире між підметом і присудком.
5. Кома, тире, крапка.

КАРТКА № 6

I. У якому рядку перераховано критерії виділення складних ускладнених речень?

1. Кількісний принцип; наявність сполучникових засобів зв'язку; велика кількість розділових знаків між предикативними одиницями.
2. Кількісний принцип; ритмомелодійні засоби; сурядний зв'язок; наявність понять одного логічного ряду.
3. Кількісний принцип; наявність взаємопов'язаних семантико-синтаксичних відношень між частинами; однотипність / різнотипність синтаксичного зв'язку; однофункціональність / різнофункціональність предикативних частин.
4. Кількісний принцип; наявність синтаксичної функції та зв'язок із тим самим членом речення; вживання поодиноких і повторюваних сполучників.
5. Кількісний принцип; наявність спеціалізованих граматичних форм; єднальні, зіставно – протиставні та розділові відношення.

II. Укажіть складнопідрядне речення з різночленною і однорідною супідрядністю.

1. Хто йшов до перемоги по дорогах, встелених вогнем, крізь люті заметілі й спеку, крізь концтабори, партизанські ліси і героїчні піхотинські окопи, той знає, якою ціною дісталась перемога, скільки чесною героїчної крові запеклось у її підвалинах (*О.Гончар*).
2. Коли ж Тимко побачив, що Оріся і Ганна, взявши відра, пішли до степового озера, то зупинився і наказав Маркові

випрягати биків, хоч до обіду ще можна було разів зо два обійти гони (Г. Тютюнник).

3. Людям потрібне лише те слово художника, яке чарує, яке бентежить, яке здатне сколихнути і серце, і розум (О.Гончар).
4. Всевладний часе – днів людських ріка, Що не зміліє в просторі ніколи, Бо в ній струмує міць робітника, Нових епох нуртують виднокола (С.Бурлаков).
5. Ми будем слухать мову щиру, що в хвилях принесе ефір, що всі народи хочуть миру і що війну здолає мир (В. Сосюра).

III. До якого типу ускладнених структур належить наведене складнопідрядне речення: *І якщо упаду я в герці, Головою назустріч весні, Хай у тебе залишиться в серці Цей вогонь, що не гасне в мені* (П.Сингаївський)?

1. З однорідною супідрядністю.
2. З послідовною підрядністю.
3. З різночленною супідрядністю.
4. З однорідною і неоднорідною супідрядністю.
5. З однорідною супідрядністю та послідовною підрядністю.

IV. Який з наведених прикладів є надфразною єдністю?

1. Шевченко й Леся виростили із пісні, До неї Пушкін спраглий припадав, Живився Гейне піснею народу, – І хто ж її насмілиться зрубати, Під корінь хто безсмертну підітне? (М.Рильський).
2. Мова – наша зброя, якою ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав. Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її! Борімося за красу мови, за правильність мови, за багатство мови... (М.Рильський).
3. Як кораблі, що не припливають, як квіти, що не розквітають, як губи, що не поцілюють, як діти, що ніколи не виростуть, – ось чим ставала тепер молодість для Роксолани (П.Загребельний).
4. Під осінніми високими зорями затихають оселі, і тепер стає чутнішою мова роси, напівроздязнених дерев і вчорнілих задуманих соняшників, що вже не тягнуться ні до сонця, ні до зірок (М. Стельмах).

5. Ридаю, молю ридаючи: Пошли, подай душі убогій силу, Щоб огненно заговорила, Щоб слово пламенем взялось, Щоб людям серце розтопило (*Т.Шевченко*).

V. Знайдіть речення, в якому допущено пунктуаційну помилку. Поясніть вживання розділових знаків у кожному реченні.

1. Патріот не той, хто вмiє виголошувати пишні фрази, а той, хто своєю, кропіткою щоденною працею множить багатства рідної землі, прикрашує, перебудовує свою Батьківщину (*В.Симоненко*).
2. Слова не ртуть: Мало великим себе уявляти, Треба великим бути (*В.Симоненко*).
3. Одійде в морок підле і лукаве, холуйство у минувшину спливе, І той ніколи не доскочить слави, Хто задля неї на землі живе (*В.Симоненко*).
4. Я б хотів щоб по всій країні Зустрічалися земляки – Де підкорюють хвилі пінні, Де викохують колоски... (*П.Рєбро*).
5. Ми знаєм всі, з якого вийшли роду, В якій нас хаті мати сповила. Не буде тому роду переводу, Бо мати нам одну мету дала (*М.Ткач*).

КАРТКА № 7

I. На які групи поділяються надфразні єдності за функцією?

1. Пояснювальні, розповідні, окличні.
2. Описові, висновкові, питальні.
3. Розповідні, роздуму, пояснення.
4. Описові, розповідні, роздуму.
5. Називні, розповідні, описові.

II. Укажіть складнопідрядне речення з послідовною підрядністю.

1. Дитинство живе в людині від початку до кінця її життєвого кола, бо це найкраща частина її центру, вічно освіжаюча субстанція, яка утримує її в чистоті й оптимізмі (*У.Самчук*).
2. Скільки тої праці треба докласти, довготерпеливої, мудрої і зовні такої буденної, щоб виплекати посіяне, щоб викрасувалась нива колосом і сталося оте одвічне диво творення (*О.Гончар*).

3. Не знаю я труда такого, Як труд підземний шахтаря, Він пробива пластах дороги, Щоб квітли радості моря, Щоб, як огонь небес над нами, Сплелись огні в красу земну... (*В.Сосюра*).
4. Уперед за край рідний та волю, за окутий пригноблений люд, хоч нічого не знайдеш, крім болю, хоч нас жеде невіддячений труд! (*П.Гравовський*).
5. Не було випадку, щоб видатний твір літератури був написаний сірою мовою, щоб вдалось його вибудувати словами зужитими, знебарвленими до пересічності, до нудної стертості п'ятака (*О.Гончар*).

III. До якого типу ускладнених структур належить наведене складнопідрядне речення: *Може, степові трави шепчуть про те, як отут, у бур'янах, лежав зарубаний татарин і вороння клювало йому очі, щоб і з того світу не дивилися вони на священну землю степового лицарства* (*Гр. Тютюнник*).

1. З однорідною супідрядністю.
2. З однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.
3. З неоднорідною супідрядністю.
4. З послідовною підрядністю.
5. З однорідною і неоднорідною супідрядністю.

IV. Установіть, який з наведених уривків являє собою період.

1. Хату можна побудувати нову. Крашу тої, що на Згариці... Та ні! Крашої мені не треба... Бо нема тих палат, на які я поміняв би рідну хату... Моя хата в мені від першого подиху і першого кроку на землі ... від першого слова і першої співанки... (*І. Чендей*).
2. Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі... Весь у полоні у сумного і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів. Скільки він виорав землі, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий... (*О.Довженко*).
3. Коли в грудях моїх тривога то затухає, то горить; коли загублена дорога, а на устах любов тремтить; коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні, – тоді рука моя не хоче пером виводити пісні (*М.Рильський*).
4. Потім вона відлетіла, моя поранкова душа, Відлетіла, як день перед ніччю. І лишила жебрака (*О. Кобилянська*).

5. Ні, не змарнів наш рід! Не перевелися й лицарі на нашій землі! Жива душа народна (*О. Довженко*).

V. Знайдіть речення, у якому допущено пунктуаційну помилку.

1. Тому я люблю в дні погожі і грізні Усе, що відстояли ми на війні, – Люблю, бо з дитинства належу Вітчизні, Люблю, бо Вітчизна належить мені (*М. Карпенко*).
2. Якщо моїх думок нехитра течія Хоч краплею схвилює людям душу, – Щасливий я тоді, безмежно радий я І в час такий, здається, гори зрушу (*М. Карпенко*).
3. Вона (краса)–як невинна дитина, В якої все любе та гоже: Підносити може людину, Але захищатись – не може... (*М. Карпенко*).
4. Нехай серця не знають супокою, Хай обганяють мрії часу біг І наша юність буде хай такою, Щоб їй ніхто не заздрити не міг! (*В. Симоненко*).
5. Не заздрю ні старому ні малому, Не гнусь перед чиновними людьми – Живу й дзвеню, як дерево з-під грому, Бо й наді мною гуркали громи... (*М. Карпенко*).

КАРТКА № 8

I. Які частини вичленовуються у надфразних єдностях, що передають значення роздуму?

1. Теза, антитеза, висновок.
2. Аргументація, опис, висновок.
3. Опис, роздум, аргументація.
4. Теза, аргументація, висновок.
5. Теза, опис, аргументація.

II. Знайдіть і схарактеризуйте складнопідрядне речення з супідрядністю і послідовною підрядністю.

1. Ми щасливі і горді, що маємо дорогу спадщину наших визначних майстрів, художників слова, кращі зразки, неосяжне багатство національної мови, в яке треба проникати і яке треба вивчати і вдосконалювати (*К.Гордієнко*).
2. Нема тих грошей, якими можна б заплатити за людський розум і людське серце навіть тоді, коли хтось думає, що в світі все купується і все продається (*І.Чендей*).

3. Щасливий ти, коли чуєш, що даси людям хоча б маленький промінчик доброго сонця на землі... *(І.Чендей)*.
4. Питають сосни, де я мешкаю, Куди іду сумною стежкою... *(Д.Павличко)*.
5. Біда навчить, кому подати руку і від кого прийняти сіль і хліб... *(Д.Павличко)*.

III. До якого типу ускладнених структур належить складнопідрядне речення: *Хто відчуває завтрашнє у буднях, тому судилось роздивитися, як наступаюче майбутнє відсвічує на наших лицях (Л.Талалай)?*

1. З однорідною супідрядністю.
2. З послідовною підрядністю.
3. З різночленною супідрядністю.
4. З однорідною і неоднорідною супідрядністю.
5. З однорідною супідрядністю та послідовною підрядністю.

IV. Знайдіть та схарактеризуйте надфразу єдність.

1. Коли ти гладиш мене по голові, мов маленьку, Коли я по голівці гладжу маленьку донечку нашу, Коли дитя наше гладить кучері ляльки своєї, Згадую мамину руку на своїм чолі, Мов прохолодний листок подорожника на рані *(Л.Скирда)*.
2. Там, де в боях лилась багряна наша кров, Де, вітер сіючи, стрів бурю лютий ворог, – О, скільки зведено прекрасних там будов, Які сади цвітуть у далях неозорих! *(М.Рильський)*.
3. Ганьба і смерть тому, хто напада, І вічна слава тим, хто не здається! *(О.Підсуха)*.
4. Одні залюблені в старі листи. Ті – в музику. А ті – в руді томища. Таке життя... А він любив мости. О, не любив – кохав. А може, й вище! *(Б.Олійник)*.
5. Сумно й смутно людині, коли висихає й сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства й отрочтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного ставлення *(О.Довженко)*.

V. У якому з наведених речень допущено пунктуаційну помилку?

1. Спадає тривога не тільки свинцем – Спадає тривога дощами в лице, Спадає тривога сльозинкою з вій – її ти, поете, відчуті зумій (*М.Карпенко*).
2. Я готовий повірити в царство небесне, бо не хочу, щоб в землю ішли без сліда безіменні, святі, незрівнянно чудесні, горді діти землі, вірні діти труда (*В.Симоненко*).
3. Витри піт солоний із чола І трудись, забувши про утому, Бо людина ціниться по тому, чи вона зробила, що могла (*М.Луків*).
4. Вітчизна твоя починається з пісні, що мати співа, І з того, на що споконвіку ніхто не відніме права... (*В.Коломієць*).
5. І віряться мені – коли мене не буде, відчує в серці хтось хоч іскру почуття того, що я вам ніс в своїй любові, люди – я йду, я йду до вас (*В.Колодій*).

КАРТКА № 9

I. Продовжіть визначення: „Період – це...”

1. „... один із компонентів речення.”
2. „... речення, предикативний центр якого складається з одного головного члена.”
3. „... речення, в якому пропущено один або кілька структурно необхідних членів.”
4. „... розгорнутий вислів, що за своїм змістом та інтонацією розподіляється на дві частини, між якими найчастіше встановлюються зіставно-протиставні чи результативні відношення.”
5. „... це поширювач обставинного типу (часу)”.

II. Знайдіть складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.

1. Колосе-повеню! Знаком пшеничної віри В небо зійди і прости заблукалих нетям, що й дотепер іще золото мають за міру, Так, ніби золотом вимірять можна життя (*Б.Олійник*).
2. Нехай ніхто не половинить, Твоїх земель не розтина, Бо ти єдина, Україно, Бо ти на всіх у нас одна (*Д.Чередниченко*).
3. На цій землі, яку терзали битви, В яку неволя в’їлась до основ, Приречені свій рідний край любити, В єдину зброю віримо – в любов (*Б.Осадчук*).

4. Треба прожити так, щоб тобою пишались, щоб твоя праця давала людям радість і благо (*В.Сухомлинський*).
5. О тату мій, моя старенька мати! Якби ви тільки знали, як я рад, що я живу, що йду перемагати, що я у армії Життя солдат (*Д.Павличко*).

III. До якого типу ускладнених структур належить складнопідрядне речення: *Пам'ятай, що для крові немає ціни, Коли кров з долі кривду змиває!* (*Р.Братунь*)?

1. З послідовною підрядністю.
2. З однорідною супідрядністю.
3. З різночленною супідрядністю.
4. З однорідною і неоднорідною супідрядністю.
5. З однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.

IV. Знайдіть і проаналізуйте період.

1. Неописанно чудова літня ніч в степах України. Широкі простори, видимість велика, величава. Небо в мільйонах зірок (*О.Довженко*).
2. Чи тільки терни на шляху знайду, Чи до мети я повної дійду, Чи без пори скінчу той шлях тернистий, – Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах (*Леся Українка*).
3. Ну що ж, все підлягає законам людської мудрості. І серце відступає, бо воно завжди чесне. Щире. Непідкупне людське серце. Тільки якщо воно – людське (*Р.Іванченко*).
4. А діти? У них попереду довге життя. І вони мусять прожити його чесно і чисто. Але це залежить від того, чи мають вони у серці своєму любов до людини. Чи розуміють людське горе і людську радість. Чи вміють творити добро... (*Р.Іванченко*).
5. Сніги випали негадано рано. Глибокі, чисті, пахучі. І несподівано, як і щороку, як і справіку, оновили світ. Щось з'являється в ньому в таку пору світле й дитинно-ніжне (*Р.Іванченко*).

V. Який розділовий знак потрібно поставити замість риски у реченні: *Людині визначено Богом місце народження, країна, небо / вона не може нічого того поміняти, як не може поміняти себе саму, а якщо щось із того, призначеного їй, поміняє, то не на краще, бо чуже ніколи не буває кращим за*

своє / і куди б ти не пішов, твоя батьківщина, вітцівіщина буде завжди з тобою (Ю. Мушкетик)?

1. Кому.
2. Крапку з комою.
3. Кому і тире.
4. Двокрапку.
5. Три крапки.

КАРТКА № 10

I. Частини періоду з урахуванням змісту й інтонації називаємо:

- 1) засновок і висновок;
- 2) вступ і кінцівка;
- 3) основна частина і резюме;
- 4) кульмінація і висновок;
- 5) заспів і приспів.

II. Знайдіть і схарактеризуйте речення з різночленною супірядністю та послідовною підрядністю.

1. А вірші писать, молоді поети, Буду вчитись у вас, Але вчитиму й вас: Як треба любити цю землю й це небо, Не лякатися щастя, Не зрікатись біди, І як від вчорашнього – Відмовитись від себе, Щоб собою завтрашнім стать назавжди (*Л.Первомайський*).
2. Те, що ти віддав товаришеві, другові, людині, яка потрапила в біду, – це твоє багатство (*В.Сухомлинський*).
3. Хто любить творити красу, той ніколи не буде байдужим до праці, бо всяка праця на благо людини – прекрасна (*В.Сухомлинський*).
4. Тільки той має право на радість, хто знає, що таке праця і піт, хто в праці бачить радість (*В.Сухомлинський*).
5. Коли мені не дано крил міцних, щоб я могла орлицею підбитись геть високо понад найвищі гори, то прагну я собі потоків сліз нестриманих, раптових, що рвуться з глибини самого серця джерелами живої води (*Леся Українка*).

III. До якого типу ускладнених структур належить складнопірядне речення: *Якщо вірно землю ти любитимеш,*

*Жар душі віддавши їй сповна, Якщо в праці щирим серцем
гритимеш, то тебе пригріє і вона (І.Гончаренко)?*

1. З послідовною підрядністю.
2. З однорідною і неоднорідною супідрядністю.
3. З однорідною супідрядністю та послідовною підрядністю.
4. З різночленною супідрядністю та послідовною підрядністю.
5. З однорідною супідрядністю.

IV. З'ясуйте, до якого типу синтаксичних одиниць належить уривок: *Коли б мені корилися слова, Як вітрові скоряється трава, Чи нива Сонцю, чи вогню – волога, Коли б вони лягали на папір, Слухняно входячи в рядок і в твір, – Чи знав би я, що значить перемога (Л.Первомайський).*

1. Ускладнене складнопідрядне речення.
2. Надфразна єдність.
3. Період.
4. Складне речення з сурядністю і підрядністю.
5. Складнопідрядне речення з послідовною підрядністю.

V. У якому з наведених речень допущено пунктуаційну помилку? Обґрунтуйте постановку розділових знаків у кожному реченні.

1. Людина, яка цінує життя не заради своєї плоті, а в ім'я пізнання і вдосконалення всього суцього, – завжди в міру своїх сил і здібностей була відкривачем (М.Подолян).
2. Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші яку беріг ліс, що діти чули власне дихання, але вухо вперто ловило і побільшувало до найбільших розмірів всякий згук, що мусив жить у лісі (М.Коцюбинський).
3. Буває, задзвенить в чужих містах Кришталь моєї мови дорогої, І стане так – мов рану хто пригоїв, Приклавши з подорожника листка (Л.Литвинчук).
4. Ніщо так не відроджує людину, як любов, і ніщо так не вбиває людину, як та ж любов (М.Стельмах).
5. Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрість би була своя (Т.Шевченко).

КАРТКА № 11

I. Які різновиди складних синтаксичних конструкцій виділяються за типами зв'язку між предикативними частинами?

1. Складносурядні, складнопідрядні і безсполучникові речення.
2. Сполучникові і безсполучникові речення.
3. Складнопідрядні речення з кількома підрядними частинами.
4. З сурядністю і підрядністю; з сурядним і безсполучниковим зв'язком; з підрядним і безсполучниковим зв'язком; з сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.
5. Складнопідрядні речення з супідрядністю та послідовною підрядністю.

II. Знайдіть і схарактеризуйте складнопідрядне речення з однорідною і різночленною супідрядністю та послідовною підрядністю.

1. Недарма люди, котрим лишилося небагато жити, й особливо ті, хто знає про це, здогадується чи хоч неявно відчуває, загоряються якоюсь силою, іноді диявольською, руйнівною, а ще частіше творчою, встигають за короткий час стільки, що за звичайних обставин не завершили б і за десятиліття (*Ю.Мушкетик*).
2. Люди, які сидять перед нами за партами, стають вихованцями лише тоді, коли вони відчувають, що вчитель, допомагаючи їм пізнати світ, не тільки викладає знання, а й натхненно обстоює ті ідеї, які він висловлює (*В.Сухомлинський*).
3. Моя душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала; весня такої не було й не буде, як та була, що за вікном цвіла (*Леся Українка*).
4. А Ярині так хотілось, щоб хтось побачив і витер її сльози, щоб хтось почув її гірке слово і відповів словом теплим, ласкавим (*С.Скляренко*).
5. Перекладачка пішла позаду, думала, як би сказати гостеві, щоб не толочив хліба, і машинально рвала волошки, сокирки, свиріпку, буркун і ромашку, які траплялися в житті і які привільно кивали їй голівками (*Ю. Яновський*).

III. До якого типу ускладнених структур належить речення: *Летить життя моє, кружляє, і хто б його спинити міг, Коли*

воно в цю мить лягає, Як зжовклий лист, тобі до ніг
(Л.Первомайський)?

1. Складнопідрядне речення з кількома підрядними.
2. Складне речення з безсполучниковим, підрядним і сурядним зв'язком.
3. Складнопідрядне речення з однорідною і неоднорідною супідрядністю.
4. Складне речення з безсполучниковим і сурядним зв'язком.
5. Складне речення з сурядним і підрядним зв'язком.

IV. З'ясуйте, до якого типу синтаксичних одиниць належить наведений уривок: *Коли глухого генія музики Уже людські не досягали крики, Коли він чув лиш бунт німих стихій і з них, у пінній пристрасті своїй, складав гармонії, щоб самому не чути, – настигла смерть* (М.Рильський).

1. Надфразна єдність.
2. Ускладнене складнопідрядне речення.
3. Складне речення з сурядністю і підрядністю.
4. Складне ускладнене безсполучникове речення.
5. Період.

V. У якому з речень допущено пунктуаційну помилку?

1. Якби ж серцю і міг наказати, наказав би: живи, як є, поки будеш незрадно кохати, поки полум'я в груді б'є! (В.Лучук).
2. Це, мабуть, – та любов, що землю зігріває, яка винагород не знає за тепло, і затишку собі ніколи не шукає, яка тому й живе, щоб знищувати зло (В.Колодій).
3. Я той, що в серці бурю носить. Я той, що в вас поради просить; де тут знайти таку рідню, що не боялася б огню! (В.Швець).
4. Хоч як би важко не було, а залишатись сильним треба і неподільним, як число, що ділиться лише на себе (Л.Талалай).
5. Яка потрібна воля, сила, міць, Як треба в правду вірити свою, Щоб не здригнутись, не схилитись ниць І твердо простувать в залізному строю! (М.Бажан).

КАРТКА № 12

I. На які різновиди поділяють складнопідрядні речення з супідрядним зв'язком?

1. З однорідною і неоднорідною супідрядністю.
2. З різночленною і послідовною підрядністю.
3. З одночленною і послідовною підрядністю.
4. З однорідною, неоднорідною і різночленною супідрядністю.
5. З неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.

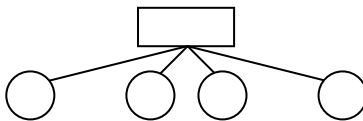
II. Укажіть складнопідрядне речення з послідовною підрядністю.

1. Рвучким, єдиним піднятий поривом Підвівся зал. І тиша залягла, *Яка буває тільки перед боєм, Яка стоїть на братських кладовищах, Яка витає славою незримо, Коли звучать солдатські імена (Р.Лубківський).*
2. Ще не вродився той, хто все порвати б міг, *Що зв'язане народами й віками (Д.Павличко).*
3. Синам, що віддають життя за отчий дім, що волю принесли крізь непроглядний дим, *Наш Київ Золотий розкрилоє ворота (М.Рильський).*
4. Коли ти хочеш, щоб твої настанови справді благотворно впливали на твоїх учнів, *застерігай їх від непотрібних знань і помилкових правил, тому що позбуватися непотрібного дуже важко (Гете).*
5. *Що краще юності на світі, її орлинокрилих мрій, Коли усі шляхи відкриті, Коли усі сади у цвіті, Серця ж, промінням вщерть налити, Тремтять у радості надій (О.Новицький).*

III. До якого типу ускладнених структур належить складнопідрядне речення: *Усе, чим я щасливий та багатий, чим гордий був і ще гордитись буду, я мушу рідним словом оспівати, узявши слово те із серця люду (В.Лучук).*

1. З послідовною підрядністю.
2. З неоднорідною підрядністю.
3. З однорідною і неоднорідною супідрядністю.
4. З однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.
5. З однорідною супідрядністю.

IV. Яке з наведених речень відповідає схемі, зображеній на мал. 6?

Мал. 6

1. Правди в брехні не розмішуй, Не ганьби все підряд без пуття, Бо на світі той наймудріший, Хто надужче любить життя (*В.Симоненко*).
2. Мета наша десь у тумані, за мороком ночі, але ми готові, здається, хоч все життя іти, аби лиш досягти її (*О.Гончар*).
3. Є поети, які своєю особистістю осяють цілі періоди в історії народу і без яких він втратив би своїх співців і сурмачів (*Р.Братунь*).
4. Ні перед ким не станеш спину гнути, Не піддасися ворогу в ясу, якщо ти зміг, товаришу, збагнути Свого народу велич і красу (*В.Симоненко*).
5. Звився жайворонок високо під чисте, наче нове, небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадівши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясным, що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли у веснянім повітрі мухи... (*М.Коцюбинський*).

V. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?

1. Пам'ятайте: що перед тим як взятися за виховання людини, треба самому зробитися людиною (*Ж.-Ж.Руссо*).
2. А може, ви знаєте, що мені сниться, Як в полі хвилюється яра пшениця? (*Л.Первомайський*).
3. Ридаю, молю ридаючи: Пошли, подай душі убогій силу, Щоб огненно заговорила, Щоб слово пламенем взялось, Щоб людям сонце розтопило (*Т. Шевченко*).
4. Фундамент, на якому стоїть школа і будується все, що робиться в школі, – це різнобічні знання, багате розумове життя, широта кругозору кожного вчителя (*В.Сухомлинський*).

5. Потім, як дійшли ми повноліття, Боронить готові ми були Те,
що найдорожче нам у світі, Що в серцях гарячих ми несли
(*О.Ющенко*).

КАРТКА № 13

I. Якою структурною одиницею може виступати період?

1. Реченням, словосполученням, приєднувальною конструкцією.
2. Складним сполучниковим реченням, словосполученням, складним безсполучниковим реченням.
3. Складнопідрядним реченням, складносурядним реченням, словосполученням.
4. Багатокomпонентним складнопідрядним, складносурядним і безсполучниковим реченням, складним реченням з різними типами зв'язку.
5. Багатокomпонентним складнопідрядним реченням, безсполучниковим складним реченням, словом-реченням.

II. Укажіть складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю.

1. В яку б незнайому обстановку не закинула вас доля, з яким би випадковим чи не випадковим колом людей вона не звела вас, ви завжди зможете розраховувати на те, що знайдете рідну людину, яка розуміє вас з півслова (*Із часопису*).
2. Хто любить творити красу, той ніколи не буде байдужим до праці, бо всяка праця на благо людини – прекрасна (*В.Сухомлинський*).
3. Коли несуть прийдешнє слово На втомлених устах літа І суєта, немов полова, Від слова того відліта, Я знову думаю про право Підводити Сонця з імлі, Я знову думаю про справу, Яку в те слово улили (*В.Коротич*).
4. Я пік би тих міністрів, яким не сидиться без воєн, отим вогнем і залізом, що вони послали супроти нас, щоб вони натерпілися тієї війни, аби й не забажалося їй вже більше нікому (*О.Гончар*).
5. Я хочу жити так, Щоб серце билось в такт з гарячим серцем рідного народу, Щоб квітка й колосок, з криниць ясних ковток Були мені не в борг, а в нагороду (*В. Кузьменко*).

III. До якого типу ускладнених структур належить речення:
*В чорнім горі і журі Віру нашу не підтяти: Умирають матері,
Та не вмере ніколи Мати! (Б. Олійник)?*

1. Складна синтаксична конструкція з сурядним і підрядним зв'язком.
2. Складносурядне речення.
3. Складна синтаксична конструкція з сурядним і безсполучниковим зв'язком.
4. Безсполучникове речення.
5. Складнопідрядне речення з кількома підрядними.

IV. До якого типу синтаксичних одиниць належить наведений уривок:
Коли в душі моїй тривога то потухає, то горить, коли загублена дорога, а на устах любов тремтить, коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні, – тоді рука моя не хоче пером виводити пісні (М.Рильський).

1. Ускладнене складнопідрядне речення.
2. Період.
3. Складне речення з сурядністю і підрядністю.
4. Надфразна єдність.
5. Складнопідрядне речення.

V. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?

1. Старість треба приймати як дар долі, як прихід того передзим'я, коли іній паде на луки і дерева, і коли небо хилиться, до гір обважнілими горизонтами зі своєю красою, зі своїми потаємними чарами... (І.Чендей).
2. Народе мій! Чим я тобі віддячу За все, що дав мені, чого навчив? (П.Дорошко).
3. Все, що я вмю, все, що в серці маю, Тобі, народе мій, тобі, тобі (П.Дорошко).
4. Як заболить чуже, Як запече холод, Як затремтять струни твоєї душі Від чуйності, – Ти – людина (Л.Федорук).
5. Хіба коли в житті забудеться, Хіба забудеться коли – Все, що збувається, Що збудеться, Що ми своїм трудом взяли (Є.Летюк).

КАРТКА № 14

I. Які розділові знаки ставляться між частинами періоду, на місці значної паузи?

1. Крапка.
2. Три крапки.
3. Кома.
4. Тире або кома і тире.
5. Крапка з комою.

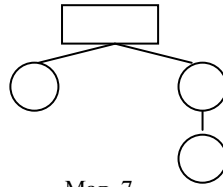
II. Укажіть складнопідрядне речення з послідовною підрядністю.

1. Коли народ усім своїм життям присягне діло праве боронити, – його ніяким не розбить громам, ніяким океанам не залити (*М.Рильський*).
2. Над усім світом стояла така тиша, що було чути, як плакала надламана гілка (*М.Стельмах*).
3. Де не буваєш, куди не глянеш, а скрізь уже помічаєш сліди недавніх приморозків (*Є.Гуцало*).
4. Ми милуємось природою, і те, що в кожного з нас у ці хвилини відкриваються серця назустріч красі, здружує нас, ми ніби вперше бачимо один в одному ті рисочки, яких ми раніше не помічали (*В.Сухомлинський*).
5. Іскра, яку кидає вчитель у свідомість дитини, здатна запалити вогнище лише тоді, коли, образно кажучи, вона не ось тільки викресана, а горіла не один день і не один рік (*В.Сухомлинський*).

III. До якого типу ускладнених структур належить речення: *Здається, бачу: рвуться буйні трави, де вже відговорили всі струмки, а Україна, Лебедина, Слава за сином назирає з-під руки (В.Стус)?*

1. Складна синтаксична конструкція з підрядним, сурядним і безсполучниковим зв'язком.
2. Складнопідрядне речення з кількома підрядними.
3. Складна синтаксична конструкція з сурядністю і підрядністю.
4. Складнопідрядне речення з однорідною і неоднорідною супідрядністю.
5. Складна синтаксична конструкція з підрядним і безсполучниковим зв'язком.

IV. Яке з речень відповідає схемі, зображеній на мал. 7?

Мал. 7

1. Рідна мова – це найособистіша і найглибша сфера обстоювання свого “я”, коли воно “є”, своєї особистої і національної гідності (*І.Дзюба*).
2. Дитиною чуєш себе, скільки віку не було б тобі від роду, тому, і тільки тому, бо у тебе мама ще є (*І.Чендей*).
3. Чим більше бачив я світів, Тим більш любов’ю вірною Я рідний край свій полюбив – І шум дібров, І голубів Понад Сулою мирною... (*І.Нехода*).
4. Нема в житті такої сили, Щоб ми з шляху свого зійшли, Щоб ми забули ті могили, Де наші друзі полягли (*Л.Первомайський*).
5. Я пам’ятаю місто за Дніпром, Де в небі місяць плинув, як пором, Де шелестіли в яворах сади, Де восени кружляв кленовий лист, Де я пізнав життя суворий зміст... (*Л.Первомайський*).

V. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?

1. І усе, що легендами снилось, Що у мрії далекі вело, Розпустилось уже, оживилось, У Вітчизні моїй розцвіло (*Є.Летюк*).
2. Коли чиниш добре, так і лице весело позирає; коли чиниш недобре, то на тебе гріх чигає на порозі, щоб одоліти тебе (*М.Стельмах*).
3. Маємо жити, звичайно, не хлібом єдиним, та довелось мені бачить в чаду і золі, Як за одну зачерствілу на камінь хлібину згодні віддати все золото на землі (*Б.Олійник*).
4. Українська мова для мене – це море, в якого немає дна й берегів, і яке настільки багатоманітне і невичерпне, що ніколи не встановити межі при пізнанні її феномена (*В.Шевчук*).

5. Як добре, коли почуваєш, що зробив саме те, що слід було зробити, що можеш тепер відкрито глянути кожному зустрічному в вічі (*М.Стельмах*).

КАРТКА № 15

I. Які принципи лежать в основі пунктуації? Назвіть і схарактеризуйте їх.

1. Логічний, змістово-граматичний.
2. Семантичний, логічний.
3. Смысловий, синтаксичний.
4. Формально-граматичний (структурний), смысловий, інтонаційний.
5. Змістово-граматичний, семантичний.

II. Укажіть речення з сурядністю та підрядністю.

1. Коли людина в біді, все сприймається з більшою чутливістю і більшим прониканням в суть (*І.Чендей*).
2. А пісня ллеться дуже мелодійна, урочиста, виявляє дужу силу України, розглядається живою силою по тих степах, де колись тирса мулила, де кров ворога текла – червоніла, де ховалась вольна воля (*І.Нечуй-Левицький*).
3. Ми дбаємо про те, щоб школярі не лише приносили радість колективу, але й самі відчували її (*В.Сухомлинський*).
4. Не хотів би він ні чинів, ні орденів, ні слави, аби тільки встали ті, далекі і прекрасні, які назавжди zostалися на шляхах великого походу (*О.Гончар*).
5. Є дуже багато людей, які читають лише для того, щоб не думати (*Г.Ліхтенберг*).

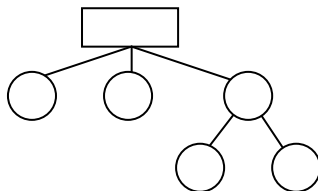
III. До якого типу ускладнених структур належить речення:

Були то звичайнісінькі слова втіхи, але, може, тому що йшли вони від серця, і вчула в них мати щире вболівання за свого сина (О. Гончар)?

1. Складна синтаксична конструкція з підрядним і сурядним зв'язком.
2. Складна синтаксична конструкція з безсполучниковим і сурядним зв'язком.

3. Складнопідрядне речення з однорідною і неоднорідною супідрядністю.
4. Складна синтаксична конструкція з підрядним і безсполучниковим зв'язком.
5. Складнопідрядне речення з кількома підрядними.

IV. Яке з речень відповідає схемі, зображеній на мал. 8?

Мал. 8

1. Коли згряя залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупиняюся й наслухаю, що робиться попереду (*Г.Тютюнник*).
2. Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись (*Л. Костенко*).
3. Так минають години, поки око не почне в пітьмі читати, а думка до заколоту не звикне (*Б. Лепкий*).
4. Коли ж яка смутна година прийде і сльози самохіть поллються із очей, Тоді поглянь, кохана, на схід сонця (В ту сторону, де наша Україна) і пригадай, що десь є хата й серце, Тобі одкриті завжди (*Леся Українка*).
5. Давно те минуло, як тими шляхами, де йшли гайдамаки, – малими ночами ходив я та плакав, та людей шукав, щоб добру навчили (*Т.Шевченко*).

V. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?

1. Хто працею скрасив літа молоді і втіху знайшов у тяжкому труді, хто в землю врубався і жив під землею, той, вглиб зазирати научений нею, уміє крізь горе, і сльози, і піт суворо і мужньо дивитись на світ (*С. Голованівський*).
2. Ні, більшого немає в світі щастя, Як зустріч з Батьківщиною. Так само Немає й муки більшої у світі, Аніж розлука з рідною землею (*О. Підсуха*).
3. Хіба забудеться для мене священна матері любов, її душі тепло щоденне, що зігриває знов і знов, де б я не був, куди б

не йшов, вона в трудах завжди зі мною, як сонце з доброю весною (*М.Сингаївський*).

4. Є горде гасло: уперед! Люби те гасло. Рівняйся на орлиний лет, На птичий галас. Бо ти живеш на тій землі, Де щастя – жити, Де з крові предків, з мозолів У небо – жито (*М.Луків*).
5. Я часточка цього стрімкого дня. Мене одну мала біда спиня, Та я дзвінка, та я міцна на кроці Коли з людьми іду, Коли людей люблю, Стрічаю день в єдиному потоці І все, що маю, щедро розділю І все, що знаю, їм кладу в знання (*Л. Кульбак*).

Література

1. Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1967. – 160 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.- С. 351-354
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982.- С. 201-203
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
6. Гаврилова Г.Ф. Усложненное сложное предложение в русском языке. – Ростов – н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1979. – 228 с.
7. Галас А.М. Структурні і функціональні особливості періоду в українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1997. – 23 с.
8. Горяня Г.М. Складні речення з різночленною супідрядністю в сучасній українській мові // Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов. – К., 1965. – С. 257-271.
9. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1969. – 155 с.
10. Гуйванюк Н.В., Кардашук О.В., Кульбабська О.В. Синтаксис сучасної української мови: Схеми і таблиці. – Чернівці: Рута, 2000. – 131 с.
11. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
12. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Х.: Вища шк. Вид-во при Харк. ун-ті, 1980. – 152 с.
13. Загнітко А. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк: Дон.НУ, 2001. – 663 с.
14. Калашникова Г.Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. – Х.: Вища шк., 1979. – 159 с.
15. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
16. Коваленко Ю.Ф. Комплексные синтаксические структуры // Научные сообщения за 1963 год (серия гуманитарных наук). – Ростов: Изд. Ростовского ун-та, 1964. – С. 72-76).
17. Коваль А.П. Практична стилістика української мови. – К., 1987. – 350 с.
18. Кононенко В.И., Брицын М.А., Ганич Д.И. Русский язык. – К.: Вища шк., 1978. – 431 с.
19. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Рад. шк., 1948. – 331 с.
20. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. – 2-ге вид. – К.: Рад. шк., 1965. – Ч.2. – 283 с.
21. Курс сучасної української літературної мови: В 2-х т. / За ред. Л.А.Булаховського. — К.: Рад. шк., 1951. – Т.2. – 408 с.
22. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
23. Омельчук С. Формування навичок стилістичного аналізу складних

- синтаксичних конструкцій // Дивослово. – 2001. - №5. - С. 33-34.
24. Падучева Е.В. О структуре многосоставных сложных предложений в русском языке // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М., 1966. – С. 141-165.
  25. Пархонюк Л. М. Складне речення в українській мові (багатокомпонентні конструкції): Посібн. для вчителів та студ. філол. спец. – Тернопіль, 1998.- С. 35-62
  26. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови. – К.: Либїдь, 1992. – 248 с.
  27. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536 с.
  28. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1968. – Т. 3. – С. 203-317.
  29. Симулик М.В. Полипредикативное сложное предложение и его составные части // Структура сложных полипредикативных предложений. – Калинин, 1980. – С.23-30.
  30. Симулик М.В. Складні речення ускладненого типу в сучасних слов'янських мовах. – Ужгород, 1974. – 80 с.
  31. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
  32. Стрельская А.М. О становлении полипредикативных сложных предложений мотивировочного характера в русском литературном языке XVIII века // Структура сложных полипредикативных предложений. – Калинин, 1980. – С. 91-95.
  33. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – К.: вища шк., 1994. – С. 38-388.
  34. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
  35. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либїдь 1997. – С. 349-350.
  36. Уханов Г.П. О синтаксическом статусе полипредикативных сложных предложений // Научн. докл. высш. шк.: Филологические науки. – 1984. – №3. – С. 38-43.
  37. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951. – 402 с.
  38. Шульжук К.Ф. Мовленнєва реалізація моделей складних багатокомпонентних речень // Мовознавство. – 1991.- №3.- С. 49-52.
  39. Шульжук К.Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 183 с.
  40. Шульжук К.Ф. Складні багатокомпонентні речення і текст // актуальні проблеми граматики: Зб. наук. пр. – Кіровоград, 1997.- Вип. – С. 192-196.
  41. Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові: Посібник для вчителя. – К.: Рад. шк., 1989. – 135 с.
  42. Шульжук К.Ф. Сложные многокомпонентные предложения в украинском языке: Автореф. дис. ...доктора филол. наук. – К., 1989. – 34 с.
  43. Юрченко В.С. О взаимосвязи мышления, языка и речи на коммуникативном уровне // Язык и мышление. – М.: Наука, 1967. – С. 136-152.
  28. Ярцева В.Н. Пределы развертывания синтаксических структур в связи с объемом информации // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М., 1969. – С. 163-178.